

Повія
Панас Мирний

ШЕДЕВРИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ #1

«Повія» Панаса Мирного – це психологічний роман, різноплановий за проблематикою та образною палітрою***. В центрі твору – проблема тяжкого становища жінки, протиставлення села як осередку чистоти місту як центру розпусти і моральної деградації. Роман є найвідомішим твором автора, написаним у жанрі великої прози, серед яких також «Хіба ревуть воли, як ясла повні?».

Панас Мирний

ПОВІЯ

Частина перша

У СЕЛІ

I

Ще такої зими лютої та скаженої люди не зазнають! Осінь була дощова: від другої пречистої як почалися доші, та день у день лили – до самого Пилипа. Земля так набралася води, що вже і в себе не приймала. Великими річками-озерами стояла та вода по полях та балках; на проїжджих шляхах такі багна – ні пройти ні проїхати. Не тільки село з селом – сусіди не бачилися одно з другим цілими тижнями; жили, як у неволі. Осіння надвірня робота стала. Коли хто мав клуню – молотив собі потроху, прибирав, що дала за літо кривава праця. Та чи багато тих клунь у Мар'янівці? У зборщика Грицька Супруна – одна; у попа – друга; у пана третя; а в останніх хліб гнив у стогах. І врожай того літа негустий удався; тепер осінь мала й те зогноїти... Боліло хліборобське серце, дивлячись на свої залиті водою токи, на почорнілі, припавші до землі стіжки. У Демиденка у стозі жито росло; у Кнура два стоги миші поточили; зовсім скирти розсунулись, розпались – у гній повернулись. В Остапенка оселя підірчавіла – вода у хату лилася: лгав був сеї осені вкрити, та захопила негода. На людей пішла пошесть: трясці, пропасниці... Заробітку ніякого; грошей немає. У других і хліба не стало, та ніде й позичити. Віда, кара господня! Наймали акафисти, служили молебні – ніщо не помогало!

Так було аж до Пилипа. Уночі перед заговінами потягло холодом; у світу випав невеличкий сніжок. Продержало з тиждень морозом – земля залякла, як кістка. Люди й тому раді: зразу кинулися до хліба. Зягупалії з досвітку до пізньої ночі ціпи між стогами, загарчали лопати на токах – шпарко народ узявся до роботи! Через тиждень – замість чорних стогів жовтіли високі ожереди соломи.

З хлібом управились, а одвезти у місто на базар або на ярмарок куди – колоть же така – ні з двору! Дехто з гарячих поїхав та й закаявся: той – вола розчухнув, а той – разом пару. Хто мав конячку – ще сяк-так, возив потроху. Та чи багато ж тих коней у селі? Мар'янівщани споконвіку хлібороби: віл, а не кінь – сила у польовій роботі. Мар'янівщани кохалися у волах, а не в конях: конем так – поїхати куди, прогулятися, а волом – робити. Шкода скотини, а тут за подушне надавили: овечата, свині, корови – все за безцінь пішло; у волость побрали та там і продали... Народ плакався, бідкався, бо то ж тільки першу половину заплачено; з чого ж взяти на другу? Усі носи повісили. Одна надія зосталася – Миколаївський ярмарок у місті; там як не продати, то хоч пропадай. Люди надіялись та молились, щоб хоч трохи підкинуло снігом, притрусило дорогу: все ж саньми не те що возом, – і для скотини легше, і набрати більше...

На Наума потепліло. Сонце сховалося за зелені хмари; з полудня вітер повіяв; зробилась одлига. Продержало так три дні. Проти Варвари почало мотрошити сніжком; до світу і геть-то його впало. Народ мерщій шарахнув на ярмарок: хто мав скотину – своєю, а хто не мав – упрохувався в сусіди. Всі виїздили та виходили; всякому треба те продати, друге купити.

Упросився й Пилип Притика до Карпа Здора, свого сусіда й кума. Скинув до його на сани мішечків п'ять жита, один – пшениці та півклубка пшона – увесь лишок, який можна було збути; упросився до кума, та на Варвари раненько й поїхали в город. Виряджала їх сім'я Здорова; виряджала й Пріська, жінка Пилипова, не так стара, як застарена, молодиця; прощалася з ними й дочка Пилипова, Христя – дівка сімнадцяти літ. Пріська наказувала чоловікові солі купити, хоч з півпуда; Христя прохала батька привезти з міста гостинця – хоч перстень, хоч сережки, хоч стьожку яку-небудь...

– Гаразд, добре! Усього навезу! – сміється гірко Пилип, думаючи більше про подушне, за котре вже не раз натякав Грицько Супруненко, ніж про доньчине бажання.

Місто від Мар'янівки верстов зо двадцять. Коли удосвіта виїхати, то на обід саме поспінеш. Так вони розлічували; так і в дорогу рушили. Зряику сніжок потроху почав падати, все прибільшуючи та приспоряючи. Було тихо, а то й вітрець рушив – почало колесом сніг крутити. Ік обіду таке схопилось, що світу білого не видно! Не вітер, а буря завіяла, метучи цілі гори снігу по землі, вихорючи немов густу кашу у повітрі. Не стало видно ні неба, ні землі – все то одно непроглядне віхало... аж страшно, аж сумно стало! Так було з півдня на Варвари і цілий день на Сави. По дворах понавертало такі кучугури, що страшно дивитись; деякі хати зовсім позаносило, позамуровувало. Мар'янівка розкинулась на двох сугробах, посеред котрих у долину, між густими вербами, лежав ставок. Тепер теї долини й не видно; невеличкі гілячки височезних верб, мов тирчаки бур'яну, визирають з-під снігу, вулиці забиті-заметені; по дворах врівень з хатами стоять страшенні снігові баби, і тільки вітер куйовдить їх гострі голови. У Притики в дворищі, крайньому від царини, – повні хлівці й повіточки снігу, кругом хати, мов сторожів, постановило п'ять баб; з верхів їх вітер рве й перекидає сніг через оселю; а на димарі повикручувало такі кудлаті барани – і не пізнати, чи то людське житво, чи навернуло таку кучугуру снігу?.. На Миколи перестало бити, зате ушкварив мороз – аж кипить, та вітер так і рве, так і несе з землі... Ще такого страшенно холодного дня ніхто не зазнає! Галки на деревах замерзали і, як шматки льоду, падали додолу; горобці по повітках коліли... У церкві, не дивлячись на таке свято, – не дзвонено, не служено: до неї добитися не можна! Народ з самого ранку узявся був за лопати, щоб прогорнути хоч стежку, та нічого не зробивши, розійшовся по хатах... Скотина третій день не напована: глибоко водопій занесено, та й сама скотина у тяжкій неволі; з великою силою до неї можна було добратися, щоб укинути оберемок соломи...

Вівці, телята почали гинути... Ще таких два дні - і ні щетини не зостанеться у селі! Справдилася поговорка: «Варвара похвалиться, Сава постелиться, а Микола скує!»

Кинулась ранком Пріська вийти з хати - ніяким побитом дверей відчинити! Замість сіней Пилип зробив сяку-таку примостку, обкидавши зокола гноем. Тепер у той захист навернуло повно снігу! А тут ще, як на те - все топливо вийшло, приварку не стало: нічим витопити, ні з чого борщу зварити. На велику силу Пріська з Христею одхилили двері, прогортаючи руками сніг; що не можна було викидати надвір, вигортали у хату. Сніг розтавав; калюжі текли під піл, під піч, під лави; у хаті, як у льоху, стало холодно, вогко... Сяктак двері відчинились. Почали знову вигортати сніг з хати у сіни, з сіней - надвір. Обидві ухоркались, аж піт пройняв. Захист очистили від снігу й закрили плетеним засіком, що порожній стояв у кутку. Тепер же треба до соломи якось добитись: не сидіти ж у нетопленій хаті!! Христя, молодша, кинулась було - та й пірнула з головою в снігу. Пріська стала рятувати; піднявся крикгук... З сусідніх дворів те ж саме чулося: і там було не краще. Посеред улиці хтось кричав, лаявся... хтось десь реготався... І сміх, і лихо!.. Насилу Христя вилізла з кучугури, та знову кинулась - і знову зав'язла...

- Ні, не так, - каже Пріська. - Возьмімо ночви та ночвами виносимо! узяли ночви. Кругом хати був вільний проход; поміж бабами ще виднілись просвіти; у просвіти носили сніг, закидали їх. Не забарилася снігова стіна вирости кругом хати... Насилу добилися до соломи. Ряден з п'ять її утягла Христя у хату. Пріська зовсім вибилася з сили, лежала на полу та стогнала... Топлива добули; треба б у погріб добитись. Попробувала знову Христя - ні, не сікайся!

- Та хай йому, тому погребові! Ще трохи там зосталося буряків - зваримо борщ; пшоно теж є - буде на кашу, - рішила Пріська. - Що картоплі нема, то сількісь уже!

Христя затопила в печі; солома зразу запалала, та дим погнало на хату.

- І димар занесло... Оце лихо! - тільки що сказала Христя, як з грюком ціла копиця снігу посунулася на припічок. Христя мерщій винесла його у сіни. Дим почав клуботатись над припічком, шукав проходу; снігу ще кинуло з димаря; це зразу сіпнуло його угору... Слава богу! Солома запалала жаркоясно.

Поки Пріська лежала та спочивала, Христя поралась коло страви... Швидка ця Христя, золоті в неї руки! Не забарилася вона витопити, страви наварити. Коли заткнула верх, тепло пішло по хаті... А надворі знову розходилося таке, що лихо!

Сонце, показавшись зранку, посунуло знову за хмари; зелені вони та непривітні обложили все небо. Вітер з години на годину дужчав, рвав сніг з землі, крутив його на всі боки, вихорив на всі сторони. Кругом хати неначе у сто коней гасало, торохтіло оселею, жалібно співало у димарі. Добре тому, хто тепер дома, в теплій господі! А ті, що в полі, в дорозі?..

Серце Прісьчине пило. Вона сьогодні ждала Пилипа. Певно, він зранку рушив. Не дай, господи, не доб'ється до пристановища? Занесе-закида зовсім снігом, душу заморозить навіки.

Пріська ледве ходила по хаті, бліда, хмура, і все стогнала. Довго не обідали, все дожидали - ось-ось над'їде... І пообідали - Пилипа не було. Уже стало й вечоріти - немає. Невеселі думки турбували Прісьчину голову.

– Що це батька немає? Не дай, господи, в полі застука таке... – вимовила Христя.

Пріська трохи не скрикнула. Доччине слово як ножом ударило її в серце... Буря рвонула, аж затріщала оселя у хаті, загуркотіло у вікна, заголосило в димарі, тонко та жалібно, аж в серці у Пріськи похолонуло.

Ніч спустилася на землю, сіра, непривітна ніч. У вікна, крізь намерзлі шибки, ледве-ледве пробивався світ; по кутках у хаті зступилися тіні; густий морок окрив її всю.

– Світи хоч світло! – сумно промовила Пріська.

Христя засвітила невеличкий каганець і постановила його на комині. Підсліпо, чадіючи на всю хату, горів його гніт; вітер ходив по хаті; сизий світ коливався на всі боки, мов перед смертю чоловік водив померклими очима. Христя глянула на матір і злякалася: жовта, аж чорна, сиділа вона на полу, підобгавши ноги й згорнувши руки; голова її не держалася прямо – важко опустилась на груди; очіпок, підбившись угору, посунувся набік; сірі пасма волосся висіли з-під його, мов посохле бадилля; довга тінь від неї гойдалася на помокрілій стіні.

– Мамо! – скрикнула Христя.

Пріська підвела голову, глянула на дочку, болісно, прикро подивилася... Христю аж обняло холодом від того погляду.

– Оце який вітер по хаті ходить! Чи не протопити б? – спитала Христя.

– Як хочеш, – одказала Пріська й знову спустила голову на груди. Христя затопила... Весело забігали ясні вогники по тонких стеблах соломи, залітали невеличкі іскорки по чорних челюстях печі; віхтем піднялося полум'я вгору, палахнуло на всю хату, заблищало по намерзлій шибці і не забарилося згаснути. Христя підкинула соломи... ще... та ще... Знову полум'я піднялося, світ осіяв усю хату. Чорною марою вирізувалась Христина постать серед того світу; кругле молоде обличчя, мов квітка, червоніло, очі блищали... Світ, палаючи, поза коминим блима і пада на піл, добираючись до сволюка... У кутку над полом на жердці висить одежа – свитки, юпки, спідниці, пускаючи від себе чорну тінь; під покрівлею тії тіні сидить Пріська, як і сиділа; світ бігає по її виду, одежі – їй байдуже: згорбившись, похнюпившись, вона, здається, слухає бурі, що так страшенно гуде та вие кругом хати... І здається їй, щось шамотить там... крекче, преться, добивається. Почувся і голос людський.

– А буря яка, господи! – промовила Христя.

– Цить! – крикнула Пріська, піднімаючи голову. Лице її ожило, ув очах грає одрадість.

– Гей!.. Чи чуєте?... – доноситься голос знадвору.

Пріська стрибнула з полу та – в сіни.

– Ти, Пилипе? – питає, позираючи через засік на чоловічу постать, закидану снігом.

– Що це у вас стоїть на дорозі? – допитується голос.

– Хто там такий? – обізвалася й Христя.

– Се я.

- Хто - я?

- Грицько Супруненко, зборщик. Пустить хоч у хату... Оце б'є яке! Оце Закуйовдило!

За Грицьковою поміччю засік посунули в сіни і в хату увійшли разом. Грицько, височезного зросту та ще в кобеняці, досягав головою аж до самої стелі.

- Здорові! - привітався він, скидаючи разом з кобою й шапку та показуючи ціле руно посивілого волосся на голові, своє довге суворе лице, насуplied брови, здоровезні намерзлі вуса.

- Здорові! - одказала Пріська.

- З сим днем, що сьогодні!

- Спасибі.

- Пилип дома?

- Немає.

- Отак же! На чорта й краще!.. А мені його треба. Де ж він?

- Та як поїхав на ярмарок ще на Варвари, та й досі немає, - зітхнувши, одказує Пріська.

- На чорта й краще! - одно своє Гркцько.

- Що ж там таке?

- Що? подушне! - грізно гукнув Грицько, пройшовшись по хаті та вдаривши ногу об ногу.

- Не знаю, - каже, помовчавши, Пріська. - Коли вернеться - скажу... Уз'яв трохи хліба продати, якщо продав...

- Та я цю пісню не від одного чую! - перебив Грицько. - Лиха їх година розносила по ярмарках! А тут в одну шкуру посилають: іди!.. Отака путь... х-хе!

- Чого ж її так припало? - пита Пріська.

- Гаспид їх знає! От нещастя! - чухаюч тяжко. - Вони там по ярмарках гуляють, горілку п'ють, а ти по їх ходи та збирай...

Пріська мовчала. Вона знала добре цього Грицька: не було гарячішого чоловіка на селі, як він. Розсердити його - як раз плюнути; а коли розсердився - як реп'ях той учепиться. Краще мовчати. І Грицько мовчав, ходив по хаті, хукав та тер руки, бив чобіт об чобіт.

- А тепер ще плентайся до Гудзя!.. Благий, бач, світ! - сердився Грицько. - Душею наложиш через їх, проклятих!.. Та хоч би гроші давали.

- Що ж, як немає грошей, - йому тихо Пріська. - Хіба б не радніші віддати?.. Коли й заробити нігде.

- Брехня! - обірвав Грицько. - То така вдача ледача, така звичка бі нова! Сповадилися так: ходи по їх разів по десять та проси, у ноги кланяйся!..

А нема того, – слідує з тебе – і віддай, коли слідує. Так же ні: краще в шинку проп'ю, ніж в казну віддам.

– Було б що віддавати, – усміхаючись, каже Пріська, – а не то що в шинок ще носити... Уже, здається, що у кого й було, то все поздирали. Доки вони вже будуть і драти?

– Не нашого то ума діло... Сказано – дай, то й віддай.

– Воно ж і даванню кінець є... Уже ж усе, що було, забрали... овечат продали, свиней продали, одєжу лишню... Зосталися одні з душами. Доки ж таки його брати і з чого його взяти? Он, небійсь, у панів скільки землі – не міряно! З їх би і брали.

– Хіба не беруть і з їх? Думаєш, милують – беруть!

– Та не стільки, як з нас. З їх за землю беруть. А з нас? І подушне, і викупне, і земське, й мирське!.. Господи! от настало життя, – ворогові такого не пожадаєш.

– Толкуйся! Що поможеться?... А ке лиш, дівко, вогню люльку запалити, – підходячи до печі, промовив Грицько. Христя витягла жару.

– Як же ти його візьмеш? – скрикнув Грицько, показуючи рукою на купу попелу, в котрому тліли іскри. – А до хлопців, небійсь, проворна, – зло увернув він. – Давай віхоть!

Христя скрутила верчик соломи, запалила і подала Грицькові.

– То ти ж скажи Пилипові, щоб безпремінно достачив гроші, – каже Грицько, положивши віхоть на люльку. Огонь пробіг впововж його виду, освітив насуплені брови, сірі сердиті очі, котрими він блимнув на Христю... Здяб» ться, тріскачий мороз таким холодом не дихнув би, як глянув він па неї.

– Скажу, скажу.

– Ска-а-жу-у! – промовив Грицько, сплюнув, накинув кобку на голову й пішов з хати.

– Звичайний дядько, нічого сказати. Пішов – і не попрощався! – сказала Христя.

– Жди ти від Грицька звичайності – діждешся! Він уже і звичаї людські через свою пиху погубив, – промовила, зітхнувши, Пріська і знову побралася в куточок на піл, на своє місце.

Тяжка, пекуча туга облягла її серце, важкі думки обсіли голову, її довге життя розстиалося перед нею... Де її радощі, де ті веселощі? День у день робота, день у день праця – ні згуляти, ні спочити. А нужда яка була, така й є; з самого малку як причепилася – та й досі... Що було доброго в серці, що було живого в душі – як той шашіль, вона проточила: і краса була – не знать коли зносилася; і сила була – не знать де ділася; які надії були – і тих немає; зосталася одна – дочку пристроїти, та тоді хоч і вмерти... Без жалю, без туги, скоріше радіючи, кинула б вона сей світ: такий він їй гіркий та обридлий, темний та непривітний... Там – хоч вічний одпочинок; а тут – ні спочинку немає, ні єдиної одрадісної хвилини... Ще й так вона довго протягла: другого б роздавило такою вагою нужди та горя або заставило руки на себе наложити; вона ж усе перетерпіла, все перемогла... Не диво, коли в сорок літ прийшлося посивіти; глибокі зморшки порізали високе чоло, покарбували колись повне рум'яне обличчя, спершу

висушивши та вив'яливши його; воно стало жовте, як вощина; високий стан осів, пряма спина зігнулася у дугу, а колись блискучі очі погасли-поблідли, як блідне квітка на морозі... Великі зашпори заганяло життя у серце Прісьці, страшним морозом кувало їй душу! Як мучена, сиділа тепер вона на полу, і не хотілося їй дивитись ні на що, не хотілося дихати; спустивши очі, вона важко зітхала... Буря вила й одкликала болістю па її душі, на кістках, на серці.

- Ви б лягли, мамо, спочили, - упоравшись коло печі, каже Христя.

- Його вже не буде сьогодні, - промовила глухо Пріська. - І то - спочити... - і, протягаючи свої сині коряві руки, полізла на піч. Кістки їй лущали; сама вона стогнала.

Христя глянула на матір, провела її поглядом аж на піч - і на серці у неї похолонуло. Така мати стара, зісохла, немощна... Невже й вона доживе до такого? Не доведи, господи!

Цілу ніч прокидало Христю материне важке зітхання; їй не раз чувся і її задавлений плач.

- Мамо, ви плачете? - допитувалась дочка. І плач, і зітхання на який час замирили... Вітер покривав їх своїми жалісливими заводами.

II

Недарма журилася Пріська; недарма цілої ночі не спала, то гірко плачучи, то важко зітхаючи: уже третій день минув після Миколи, а Пилипа все не було. Щодня вона бігала до Здорики довідатися, чи не приїхав її чоловік? Поки ж Здра не було, ще таки надія жила у її серці, ворушилася на самому дні, гріла; а як Карпо приїхав та сказав, що Пилип, спровадившись, пішов від нього і більше йому не доводилося бачити, - ні жива ні мертва вернулася Пріська додому... У голові в неї гуде, у вухах дзвоне, в очах жовто... Вона не змогла слова сказати; як злягла, то пролежала, наче дерев'яна, до другого дня.

На другий день пішла розвідувати по селу - хто приїхав? розпитувати - чи не бачили де-небудь її Пилипа? Іван Кнур хвалився, що бачив його в шинку; Грицько Хоменко розказував, що вони водилися з Уласом Загнибідю; Дмитро Шкарубкий казав, що бачив на самого Миколи, як Пилип виходив з міста. «Куди се?» - питався Дмитро. «Додому». - «Хіба спровадився?» - «Спровадився», - одказав Пилип і вдарив по кишені рукою. «А то що мете?» - спитався Дмитро. «То не про нас мете!» - сміючись, одказав Пилип. «А про кого ж?» - «Про тих, що в ридванах іздять та бояться холоду», - і, зареготавшись, пішов собі геть.

Другі, кого не питала Пріська, казали, що не бачили і в вічі її Пилипа, гудили годину, гудили дорогу, забиту та занесену снігом; нахвалялися, що зроду-віку вдруге не пойдуть на сю ярмарку; розказували, що багато народу померзло; того вже й не лічити - хто ногу, або руку, або ніс одморозив... І поліція, і станові іздять усюди, розривають бурти снігу та вибирають задубілих... «Як дров тих наскладано у поліції!» - додав Петро Усенко.

Вернулася Пріська додому заплакана та зажурена. Христя собі плаче; одна одній слова не скаже. А тут ще й Грицько надолужує: щодня іде подушне правити - і сьогодні іде, і завтра іде.

- Де ж мені ного взяти? Бач же - Пилип не вертається, - плачучи, одказує Пріська.

- Винокурню закурив, мабуть! - доідає Грицько. - Усі уже вернулися, а його немає.

- Може, вже й не вернеться ніколи... - каже Пріська.

- Не візьме його лиха година! Такого ніщо не бере! - кричить Грицько, та повернеться ще до Христі і почне їй голки заганяти... все про хлопців їй плеше. Христя знає, куди се Грицько стриже, та мовчить, щоб ще більше не роздратувати.

Грицько - багатир, дука: у його три пари волів, дві шкапи, ціла сотня овець; два двори - один у найми дає, у другому сам з жінкою та нежонатим сином живе. Тихий його син Федір і з себе гарний, робочий, слухняний; горілки не п'є, по шинках не волочиться. Усе б гаразд, та... сватав восени Грицько Федора на Рябченковій Хіврі, хоч поганій, зате багатій дівці, а Федір візьми та й одкинсья: «Ні за що не візьму Хіврі». - «А кого ж тобі? Попівну яку?» - «От, - каже Федір, - гарна дівка у Притики - Христя». Грицько глянув так на сина, мов його хотів наскрізь пронизати. «У Притики?... Гарна, та що має?» - грізно спитався. І вже більше Федора не силував.

З того часу ніколи не минав случаю тим або другим Притиці насолити. А Федір, як на те, дедальше все більше припадає до Христі; не так вона до нього, як він до неї липне. Люди по селу почали гомоніти: причарувала Христя Федора та й глузує з його. Почув Грицько та ще дужче сказився: вилаяв Федора, трохи не бив і нахвалявся, що він сього Притику з усією сім'єю з світу зжене; так ото Христю де стріне, зараз і почне їй очі хлопцями вибивати. От і тепер: не одну, не дві голки загнав він і без того в уражене серце... Христя мовчала. Та й що їй казати? Чи їй тепер до тих хлопців, коли у своїй хаті таке лихо? Уже Пріська вступилася за неї.

- Що це ти верзеш таке, Гриньку? - спитала. - Коли не побачиш Христю, то все хлопці та хлопці...

- А ти глядиш за своєю дочкою? - грізно запитав Грицько. Защеміло, заболіло материне серце. І без того важка туга надала йому, а така образа пройняла, неначе шилом, до самого краю.

- Гляди вже ти краще за своїми дітьми, а не прийшов чужих учити... - образливо одказала вона.

- І навчу!... навчу! - гукає Грицько.

- Чому ж ти навчиш? Ти б ще дужче залив очі, то більше б побачив, - не витерпіла Пріська, натякаючи на те, що Грицько прийшов випивши.

- А ти мені не кажи сього... І ти чарівниця, і твоя дочка така! Ви тільки й знаєте хлопців заманювати та чарувати.

- Яких хлопців? - здивувалася Пріська.

- Не знаєш? Удаєш себе святою? А хто мого Федора з ума звів? Хто його напував, підкурював?... Не знаю, думаєш? Мовчи ж!

І, свівнувши, мов гострими ножами, очима, він стукнув дверима та й потяг з хати.

До лиха - та ще лихо; до печеного - та ще вогню прикладають...

– Що ее, Христе, кажуть? За кого се кажуть? – з докором і сльозами повернулася вона до дочки.

Та стояла, як стіна, німа, як крейда, біла. Вона злякалася тії бучі, що збив Грицько; вона злякалася його погляду страшного, його голосу крикливого. Вона слова не сказала матері, так і вдарилася в сльози.

– Так це правда?.. правда?.. – кричала з таким болем мати, мов у неї серце розривалося.

– Мамо, мамо!.. Ні єдиного слова правди немає! – ридаючи, одказала Христя.

Пріська не знала, чому вірити, кого слухати. Думки у її голові плуталися, роздвоювалися: то учувалася їй страшна буря, увижалася завірюха, крик людський, замирання; вона чує голос Пилипів, вона баче його безпомощного, як він ховає одубілу голову в сніг... серце її рветься надвое; то – перед очима недавня спірка з Грицьком, його натякання про Христю... Бог знає! Хіба признається винувата дочка матері?.. І її серце не рветься, а замирає, перестає битися; щось важке давить душу, чорною запоною застилає очі. Господи, яї; а їй мука! яка люта та тяжка мука!

Короткий день минає, настає ніч зимня, довга пилипівська ніч. Чого за ту піч не передумаєш? Які думки не перейдуть через голову, через серце? А Пріська ж то за всю ніч і на волосину не заснула: як лягла звечора, та цілу ніч тільки їй чутно було її глибоке зітхання, її гірке схлипування. Христя теж довго не спала: вона боялася, як то було прошлу і позапрошу ніч, матір розважати... Знав Грицько, коли їй віддячити... А жалості в його – ні капельки!.. Як їй тепер завірити матір, що вона не винувата? Відкрити їй усі таємні розмови з Федором? Яка ж дочка-дівка відкриє може, і таке, за що мати, дознавшись, і косу нам'яла б; а як не знає, то воно їй байдуже... Як же його сказати їй, та ще тепер, коли серце материне і без того обливається кров'ю, коли, може, вона тільки їй бачила, тільки їй чула голос батьків, як виряджала у ярмарок? Журба та досада гніздилася в душі, ножем поверталась у серці; Христя мовчала, слухаючи безодрадісне материне зітхання; чула, коли сльози падали з її очей, коли вона їх утирала. Молода душа довго не здерже такої ваги, такого лиха: вона знемагає під тим важким гнітом. Не видержала й Христя; сон – не сон, а якась утома почала її розхитувати, закривала заплакані очі.

Світом прокинулась Христя і здивувалася, що мати досі не вставала. То було, коли заспить Христя, Пріська завжди буде її; а то вже і світ заглядає у вікна своїми сірими очима, а вона й досі лежить на печі тихо, не поворухнеться. «Хай же мати спить, – дума Христя. – Хай хоч трохи спочине, поки я впораюсь». Навспинячки Христя ходила, щоб не замутити тії тиші, що панувала у хаті; як на те ж – солома шелестіла, аж лущала. Христя почала ще бережніше ступати, їй треба умитися, а води у хаті немає. Христя, як кішка, покралась у сіни; коли вернулася знову у хату, то перше, що їй кинулось у вічі, – мати вже встала: у чорному закапелці, між комином і білою стіною, тремтіла її постать сіра... То не мати, то не жива людина, то – виходець з того світу. На кістлявих її плечах сіріє сорочка, широка-широка, мов не на неї шита; шия жовта, як у мертвяка, якомось витяглася, посвічуючи своїми кістками; щоки усередину увалилися, жовтим воском узялися; очі, неначе олив'яні шаги, світили; під ними мов сині мішки висіли; кругом червоні кружала... Сама журба, само лихо не дивилися б так страшно, як Пріська у той час дивилася! Вона вся трусилася; уста її тремтіли, наче що шепотали... Трохи не випустила глечика з рук Христя, як угляділа свою матір.

– Не вернувся?.. Немає? – мов трава суха прошелестіла, спитала Пріська, скривившись. Вона, видно, хотіла плакати, та не змогла; очі її горіли, блищали, і, як вона не лупала набряклими віями, ні одна сльозина не показалася.

У обід знову Грицько суне.

– Оце, господи, з тим дядьком, як розходився! – сказала Христя, углядивши Грицька.

– Де мати? – спитався той, увійшовши у хату.

– На печі, – одказала Христя. Пріська так і не вставала з печі.

– Чого лежиш? Уставай та збирайся в город за чоловіком! – почав він.

– Чого я за ним піду? Хіба сам не прийде? – простогнала, підводячись, Пріська.

– Прийде... Дожидай... Діждешся... Змерз! – рвучи слова, додав накінці Грицько.

Пріську наче хто у бік шпортонув ножем при тому слові; вона кинулась, тріпнулася... та так і закаменіла на місці – хоч би слово яке сказала, хоч би зітхнула! Тільки збожеволілими очима прикро дивилася на Грицька.

Христя собі глянула на його, подивилася на матір, схопилася за лице руками, притулилася до комина головою...

– О мій батечку, мій таточку! – нестямно скрикнула вона, і вся її постать затремтіла.

У Грицька морозом сипнуло від того Христиного крику; та Грицько не такий, щоб ударяти на сльози: він пройшовся по хаті і знову почав докладати:

– Оце у волості був... носив подушне... При мені бумага получена, об'явити жінці чи дітям, чи родичам яким, щоб прийшли у місто признавати... Знайшли у снігу замерзлого... Загнибіда, либонь, признав... Так щоб узяли поховати, коли хотять... Там біля його і чоботи нові знайшли і ще щось... З волості хотіли назарошне за тобою посилати, та я сказав: все рівно буду на тім краї – зайду й скажу.

Грицько, скінчивши, подивився на Пріську, поглянув на Христю... Пріська мовчала; Христя тужила. Він знову пройшовся по хаті, раз і вдруге; знову глянув на дочку і матір... Ніхто не вгадав би, що його очима світило: чи радість, чи гірка ураза? Лице його якось перекошилося... По хаті носилося Христине лементування.

– Ви ж чули? – глухо спитався він і, повернувшись, пішов з хати. Слідом за ним, наче докір, вирвавсь нестямний крик Христі і розпався надворі. Грицько, струснувшись, повернув улицую.

– Ой лелечко!.. Ой мамочко!.. – кричала Христя, підходячи до матері. – Що нам тепер, бідним, робити?..

Вона дивилася на матір своїми заплаканими очима, а мати на неї – сухими, як огонь, палючими.

– О горенько наше! о лишенько тяжке! – тужила, припадаючи до матері, Христя.

Пріська все божевільне дивилась на неї та тремтіла. А се – наче що з-під Землі – тріснуло, писнуло... Страшний охриплий крик вирвався з Прісьчиних грудей і розлився божевільним плачем... Пріська припала до Христі, обхопила її голову руками і страшно-страшно завилала.

– Моя донечко, моя голубочко, пропали ж ми навіки!

Надворі насупилося; у хаті потемніло. І серед тієї темноти, неначе сови, перегукувалися дочка й мати... Тонкий виразний крик дочки зливався з охриплії лементом матері, розходився по хаті, бився об стіни, слався по долівці... Сум та туга виглядали з темних кутків.

До самого смерку голосили дочка й мати. Забули і про обід, забули про все на світі. Одарка Здерла, почувши з свого двору їх страшенний лемент, прийшла провідати, що там таке? – і насилу від Христі добилася, що то по батькові тужать. Вона кинулася була розважати Пріську, що то, може, ще й брехня... чого люди не накажуть? – та ще гірше розразила її серце, ще більше виточила сліз із старих очей. Пріська за ними і слова не скаже; що почне, то так і заллється плачем. Сумна та невесела пішла Одарка додому.

Смеркалося. Надворі, неначе туман, сірий світ коливався над землею. У хаті – чорніше сажі: тільки намерзлі вікна, мов полудню заслані очі, сіріють; і тихо-тихо, як у могилі. Замовкли дочка й мати. Пора й перестати, бо є кінець сльозам, є край і лементові: голос хрипне, сльози сохнуть, опускаються в серце, на дно душі. Замість їх устають думки, здіймаються гадки – одна другої неопраділиша, одна другої нерозважлиша. В темряві вони ширяться, яснішають; давне устає перед очима, мов воно тільки що діялося; люди проходять – живі люди; чути їх мову – живий голос... їх бідкання, регіт, радощі, сльози.

Не минули ті думки-муки Христини і Прісьчиної голови. Дочка, забившись у куток на полу, божевільне устромила очі у сірі шибки, і на їх білуватому полі малює думка батька... її батька, низенького, натоптуваного, з круглим лицем, рудими вусами, карими добрими очима. Який сам був – такі в його й очі; недарма кажуть: видно чоловіка по очах. Він справді був добрий, не то що ніколи не зобижав її, а, було, і матір придерже, коли та розходиться лаяти... І з людьми він такий – швидше своїм поступиться, ніж у другого посяде. Мати, розсердившись, було, каже: «Що ти за чоловік? ти – макуха! свого не одстоїш!» А він їй: «Од скаженого поли вріж та тікай!» І такий він Завжди був; і п'яний – мерщій уляжеться спати, не так, як другі: на копійку вип'є, а прийде додому – усе догори дном переверне... І от тепер його немає... «Де він? Чи чує він наше бідкання за ним, чи баче наші сльози?... Душа, кажуть, з дев'ятого дня літає по світу – може, і його душа тепер між нами?» Як би вона бажала побачити його душу, побалакати з нею!.. Розпитати, чи і на тому світі однаково, як і на сьому?... Кажуть – смерть усіх рівняє; кажуть – на тім світі усе навпаки: тут було голодно й холодно, там – ситно й тепло; тут ти скнів душею, там – радітимеш серцем; тут мужикував, там – пануватимеш... То оце батько панує?... Бажала б вона побачити батька паном... Вона попрохала б у його й собі панування. Або – цур йому! воно таке нешире та горде – тільки душу загубиш; краще хай на тому світі... А на сьому? Трошки б більше достатків, ніж є, та одєжинку б празникову: а то і на будень, і на свято – та все одна! Чоботи нові б, сережки срібні – такі, як вона бачила у Марини, іло в місті служе, коли та навідувалася додому. Добре б було і перстень до серег мати, теж срібний, і по руці, а не такий, як у Горпини, – і срібний, та здоровий, як каблучка: щоб надіти – прийшлося прядивом підмотати...

І пішла молода Христина думка перелічувати одні за другими недостачі, пішла викладати свої таємні бажання: невеличкі вони, страх невеличкі, та

й їх немає, – і серце нудьгує, що тепер за батьковою смертю ніколи їй того не прийдеться добути.

Що ж думає Пріська, забившись на піч і обхопивши свою голову обома руками? їй привиджується тепер її давне – її доля, її гірка доля, що гонила по білому світу, поти не прибила до Мар'янівки... Вона – козака дочка, малою зосталася від батька та матері: під холеру вони полягли... і родичі, які були, померли, і вона зосталася... зосталася у чужих людей, пасла громадські гуси, пасла свині, телята, поти побільшала. А там – знову служба, служба на чужих людей, тільки не на себе. Служила вона по своїх, служила по жидах, служила й по купцях... Удова-купчиха прийняла її наостанку за хліб та одєжу, ради того об'їзду, який щороку робила. Багатій і ще не старій, їй не сиділося у рідному місці, і вона вешталася по Харкову, Києву, Адецу. Пріська, як вірна слуга-наймичка, їздила всюди за нею розчісувати та прибирати свою господиню. Раз зібралися в Київ. Перед виїздом Прісьці щось усе нездужалося; боліли руки, боліли ноги, боліла голова – так що й на світ важко було дивитися. Отже прийшлося їхати. Добралися до Мар'янівки – і Пріська зовсім злягла... Що далі було – вона нічого не знає; опам'ятувалася уже у хаті Грицька Супруна. Він тоді був за прикажчика у пана, і її кинула там господиня, бо так наказав управитель-німець. Вичунавши, вона все дожидала господині, що ось же над'їде і візьме її з собою. Та, видно, господиня не дуже побивалася за нею, бо щось довго не верталася. Пріська хотіла найнятись у кого з козаків; та Грицько не пустив – одслужи перше той хліб, що, лежачи, переїла! Пріська Зосталася. Там вона і з Пилипом стрілася: він був за робітника у прикажчика. Одна доля, одно лихо людей до купи зводить... Грицько такий сердитий, крикливий; жінка його Хівря – така уїдлива: тільки й чуєш, як Хівря лав Пріську або Грицько кричить на Пилипа... Наймичка і кріпак зійшлися якось, скаржачись одно другому на свою долю. Пріська при тому запримітила, що у Пилипа і очі карі, і вуса шовкові. Пилипові теж кинулась у вічі Прісьчина постать струнка, її норов тихий, її голос любий... Частіше та частіше вони почали сходитись. Оце, дивись, Пилип товар погнав до водопою, а Пріська – хвіть відра! – і собі побігла по воду... Або кинеться Пріська за топливом в огорог, а Пилип уже тут і вродився!.. Уже Прісьці і одбуток вийшов, а Пріська все не йде від Грицька з двору і все більше та більше жаліється Пилипові, яка Хівря сердита. Одного разу збіглися вони уночі в садку під яблунею. Пилип яблука стеріг, а Пріська... чого Пріська тут опинилася? – і досі не знає, а може, й забулося... Не забулося тільки Прісьці, як тії ночі цілував Пилип і без того її гаряче лице, як клявся, що він її кохає і довіку буде кохати; як обіцявся, що, тільки вони поберуться, він вибудує нову хату, і як вони заживуть своїм господарством. Пріська не згоджувалася, бо Пилип кріпак. «Хіба кріпаки не люди? – спитав він. – І кріпаки живуть на землі, а не під землею...» Подумала Пріська, погадала: за нею її сирітська доля – гола, боса й простоволоса, а попереду... нужда та недостачі, довічна робота на чужих, довічна праця... Добре ж, поки здоров'я, поки сила слуге; а як занедужа, от як недавно трапалося? Без роду, без пристановища – хоч під тином складай руки. Правду Пилип каже: і кріпаки живуть на землі, а не під землею... І вона згодилася. Пішли до управителя, а управитель не тільки не заборонив, а ще й похвалив за те, що вона не злякалася кріпацтва. Казав, що то, може, у других панів кріпацтво страшне, а в їх... він і хату нову обіцяє, і город, і поля на нове господарство. У першу неділю вони й побралися. Хоч управитель і збрехав, надававши таких обіцянок, та хіба не все рівно Прісьці робити? Що робила купцям, жидам, то тепер – на пана: уїжджена коняка везе, не зупиняючись. Та й управитель таки не зовсім збрехав: хоч не дав він городу й нової хати, зате велів жити сусідами з Грицьком; все ж у їх своє господарство. Грицько, правда, лається: де не візьметься яке ледащо, та все на його шию! Хівря славить Пріську на всю Мар'янівку: і сяка, і така, і нетіпанка, і нечепуруха!.. Та сількісь: ні Пилипові, ні Прісьці не привикати до лайки. Живуть вони собі удвох тихо та мирно... Через рік уродився їм син Івась, на другий – дочка Христя.

Івась не видержав – поліг, а Христя очуняла – росла собі. І то матері утіха: виросте – поміч буде. Так пройшло тринадцять літ; на чотирнадцятому їх звеселила чутка про волю. То не була глуха чутка, яка завжди ходила поміж кріпаками, а справжня звістка – про неї і піп читав у церкві. Зітхнули вільніше Пилип і Пріська: тепер же то вони поживуть на волі! Через два роки і сама воля прийшла. Пилипові дали ґрунт, дві десятини поля. Збився Пилип і на хату – свою-таки хату!.. Господи, яка то була радість Прісці! Як вона рук не жаліла, обмазуючи та обліптуючи хату, щоб і холод не заходив зимою, і дощ, бува, не пробив літом... Хоч приходилося і платити за все те, хоч Пріська і досі ніяк не пойме, за що таки їм платити. За те, що вони своєю довічною працею заробили, та все ж легше, що своя хата, що не чутно ні лайки Грицькової, ні догани Хівриної. Сама собі працює коло свого невеличкого городу; Христя помагає їй. Її серце радіє, дивлячись, як дочка розвивається на волі. «Тяжко та гірко жилося нам, – думала тая Пріська, – може, дітям краще буде?» І вона гонобила надію у серці: дасть же бог – знайдеться добрий чоловік і дитині – приймемо зятя у хату. Пилип уже старий став, і вона нікчемна – хай пристає у прийма, хай молоді на очах у старих учаться хазяйнувати: оддамо їм усе.

Так думалося Прісці, а вийшло?.. Що їй тепер у світі робити, що їй казати? Хто того поля догляне, хто коло його буде ходити? Хто заплатить викупне, подушне? Добре далось їй і те, і друге... Торік вони зібралися на корову – душі не чула Пріська у невеличкій телушці. Рік удався недорідний, собі хліба ледве ставало, а продати – і не кажи. Заробити ж де? Коло других сіл і пивниці, і винниці, і сахарні, а в їх – хоч би зламана... А тут пристають – давай подушне! З весни не платили за першу половину, то восени – за цілий рік віддай. Лаявся Пилип із зборщиками, лаялася й Пріська. Приїхав становий, узяли її теличку, оцінювали й продали різникові-жидові. Вона трохи не занедужала від горя та сліз. То ж тоді було; як не гірко, а все то на Пилипові лежало; його одного знали, його тягли... А тепер? Тепер прийдуть і хату рознесуть по кутках... Що вона скаже, що вона зробить, вона – недужа, не знаюча нічого? Тепер один Грицько цілком ковтне її!.. Серце її замирало, обливалося крив'ю. Та ще хоч би умер, як люди, – дома, у своїй господі; а то хотів зробити як краще, а пішов – за смертю. Тепер тільки зосталося їй піти за його мертвим трупом. Як же по такому холодові іти в город? У неї ні одежі теплої, ні взуття як слід. Та хай вона й добереться до міста: що ж вона – на руки його візьме і додому принесе? А треба ще ховати, попові заплатити... Господи! у неї ж ні шеляга; посліднього карбованця узяв він на сіль, як виходив з дому... Чи так кинути? Хай візьмуть – пошматують і загребуть, як ту собаку, без попа, без обряду церковного?.. Що ж він? Хіба він по своїй волі умер, хіба він хотів тієї смерті?.. Так бог дав, така вже, видно, його воля!

І почне Пріська молитися богові, почне перед ним своє лихо викладати... Та марно вона у хаті ламає руки, здіймає очі до неба: там на холодному чистому шатрові тільки зорі грають своїм невеличким світом. Байдуже їм, що робиться на землі: тихо, мов потухаючі іскорки, лягає той світ на мерзлу грудку, відбиває сизим сяйвом на невеличких пилинках снігу; здається, вони граються своїм світом... А небо – глухе, як пустиня, німе та холодне, як камінь, – шатром розіслалося понад землею, морозом окувало її, давить, наче хоче задавити... Хто ж її там почує?.. Хіба люди у селі? Та й село упокоїлось: не світиться ніде, собака не гавкне – все заснуло мертвим сном. Людські оселі, наче могили, чорніють серед снігу... Німі та мовчазні, вони не кажуть, що у їх заводиться. Чи щасна доля доглядає сон їх житців, чи гірке лихо перевертає їх з місця на місце... Вони припали до землі від страшного холоду – і тільки з димарів виходе пара, даючи ознаку, що там, усередині їх, ще не прочахло тепло, ще тліє людське життя.

Тільки з Притичинового верху не йде пара. Як почула Христя, варячи обід, про батька, то забула про все на світі. Огонь у печі тлів, тлів – та й згас; тепло вибігло у незакритий димар; застиг обід серед черені. Хатні двері забула Здориха причинити; у їх роззявлену дірку ішов з сіней холод: у хаті – хоч вовків гони! А Прісьці і Христі – байдуже, їх гріє горе своїм пекучим огнем, їх діймають сльози своїм гірким теплом... Голова наче у вогні палає, очі горять, Зітхання гаряче, аж губи репаються від нього, аж у роті сохне.

Ніч минає. Заблимало край неба крізь зелені-зелені хмари; світ лупнув над землею своїми мутними очима... Навіщо? Яку він утіху принесе, яку пораду приверне?

III

«З щастя та з горя скувалася доля», – каже людська поговорка. Одна Прісьчина доля не складалася по-людській. Горя того – за нею і поперед нею – неозорно, неоглядно... А щастя? Якись думки про щастя; якись даремні надії, котрі її завжди дурили, розбивались об гострі пороги остогидлого життя та утрат, нужди та недостачі...

Досі і то було гаразд. Досі хоч даремні надії були; хоч дурили, та все красили злиденну долю. А тепер? Хоч би надію пригадати яку – і того немає. Тихо, мов жарина у попелі, тліє її душа, ледве даючи ознаку, що ще жива, чимсь-то б'ється, чогось-то хоче... Так гние деревина на корені: уже й віти її посохли, і середина випала, а вона все стоїть; вітер-негода обносе сухе гілля, а зсередини шашіль виточує гниле суччя; кругом дірки, кругом дупла, один стовбур – і той порожній... а все стоїть! Треба не вітру, а бурі повалити його – і він, поскрипуючи, дожидає тії бурі.

Дожидає і Пріська своєї. От же немає!.. А думки, як черва, ворущаться в голову, точать її хворе серце, підрізують немощну силу.

От уже третій день вона думає, як його зібратися у місто? Лягаючи спати, рішає: завтра... завтра безперемінно піду; що б там. А на завтра життя знову станове свої перепони: з чим його туди сунутися, та і в чому?... І знову думки-муки пиляють її до вечора; цілий день, як одну годину, держать її у своїх міцних обценьках, щоб увечері знову вимучити надію на завтра...

Так, збираючись, і не пішла. На третій день з волості, запихавшись, прибіг староста і напав лаяти.

– Все на нас вернете! – кричав він. – А кому се ближче діло – чи жінці, чи старості? Стидалися б! У мене, може, свого діла не обкидаєшся: щодня за вас, чортів, у волость тягають, а тут ще і в місто іди, признавай усякого п'яницю, що замерзне на смітнику!..

Через три дні він знову прийшов; приніс нові чоботи, клунок солі і платок.

– І грошей, – каже, – п'ять рублів було, та гроші за подушне у волості залишили.

– Там же щось три рублі тільки слідувало, – промовила Пріська.

- То не мое діло. У волості залишили. Піді сама та й довідаєшся. Староста пішов. Пріська глядить на приноси - он що тепер від її Пилипа залишилося!.. А Христя ненароше прикладає вогню до печеного, - роздивляючись, вона докладає матері:

- І платок новий купили батько, і чоботи... та які ж маленькі та гарні! Кому ж то се? А це - сіль. Ще і в клункові щось є.

Вона вийняла щось заверчене в папір і почала розгортати. Очі її розгорілися, коли вона нагляділа аж три довгих шовкових стьожи, сережки невеличкі, з хрестиками на привісках. Це вже для неї куплено, їй!..

- Дивіться, мамо, що батько мені купили, - показує вона матері.

Пріська тільки струснулась і одвернулася... їй гірко було слухати доччину радісну мову, їй боляче було дивитися на ту куплю... У віщо вона їй обійшлася? Чого їй тепер стое? Вона каменіла, дивлячись на все те, пригадуючи, де воно і як воно взялося!..

Проїшов ще тиждень. День за днем і ніч за ніччю полізли, мов безногі черви поплазували, все далі та далі односячи минувше страховище. Воно ще, правда, стояло над нею, заглядало їй у вічі своїми мертвими очима; та, з Другого боку, і життя не давало покою: і воно голосно гомоніло, свою безконечну пісню заводило.

Он свято на носі: багата кутя, різдво... Щороку, як не гірко було, а до куті і шматок риби мався, і пироги; про різдво, уже що, а ковбаси, хоч куповані, та були. А тепер? Де того всього взяти?... Як не мати його - краще нічого не мати! Не так Прісьці гірко було, коли б вона полиню об'їлася, як від тих думок важких та тяжких... Вона згадала про ті два карбованці, що у волості залишили. Навіщо вони їх задержали? Хіба не все з нас узяли, що треба було?... Піду, піду... своє візьму. За гривеника ковбасу куплю: Здір кабана коле, за гривеника віддасть він ковбасу... Може, він або й другий хто їхатиме у місто - попросю просолу купити... теж за гривеника або за копу з шагом... А то ще і про чорний день залишиться.

На другий день, зібравшись, подибала до волості.

- Тобі чого? - пита старшина.

- За грошима, - кланяючись, одказує Пріська.

- Які тобі гроші? Пріська розказала.

- Гроші узяв Грицько. Він казав, що так і слідує. Іди до його. Прісьці іти до Грицька - після тії образи гіркої? Ні, вона нізащо не піде. З якої речі їй іти до його, коли гроші до волості прислані?

- А може, Грицько сам буде у волості; бо до його йти - чи й дійду я? - криючись із своїми думками, одказує Пріська.

- Може, й прийде, Дожидай.

Пріська присіла на рундуці. У волості шарпанина-біганина: одно туди йде, друге звідти виходе, третього ведуть... Прищенко гордо виступає і, граючи очима, допитується: «А що - узяв?» За ним Комар, низько похилившись, глухо бубонить: «Засипав карбованцями та ще й допитуєшся, чи взяв? Та ще підожди хвалитися... що ще посередник скаже». - «Суньсь, сунься до посередника, - кричить Прищенко. - І посередник тії заспіває!..» - І пішли з двору. За ними виходе Луценчиха, червона-запала, і сердито вичитує: «Що це за суд? який це суд? Три дні держали, ще три дні сиди!

Дома усе врозор пішло, а він – сиди!.. Де се воно видано – тиждень чоловіка у чорній держати?..» – «Бач, яка голінна до чоловіка; сама прийшла визволяти... скучила!» – донеслося з гурту. Луценчиха призро окинула гурт очима і, плюнувши, зійшла з рундука; регіт провів її...

«Всюди своє лихо, – думалося Присьці, – та чужим людям воно за смішки».

– А он Грицько малу вервечку за собою веде! – хтось обізвався. Приська глянула. Дорогою, розхитуючи палицею, йшов попереду Грицько, а за ним – душ на десять чоловіків, похнюпившись.

– І то все на прохолоду, – угадував другий.

– Авжеж! – додав третій...

Дехто зареготався.

Грицько наближався до рундука. Приська між передніми, що за ним ішли, признала Очкура, Гарбуза, Сотника, Воливоду. Грицько, підійшовши до рундука, поздоровався:

– Тут старшина?

– Тута.

Він пішов у волость і не забарився вернутися з старшиною.

– Ви чому не платите подушного? – гукнув той.

– Помилуйте, Олексійовичу! Хіба не знаєте, яка ця осінь була? Заробітку аніякого!

– А на пропій е? – крикнув старшина.

– З шинку і не вилазять, – піддавав тихо Грицько.

– У чорну їх! – рішив старшина.

Десятники повели всіх у чорну. У Приськи серце забилося, заболіло. «Ну, за що, про що? – стукало їй у голову. – Чим вони винуваті, що заробітку не було? Господи! доки ж уже його дерти?.. з чого його дерти?.. і що поможеться з того, що посидять у чорній?» їй ніколи не вірилось, коли, було, Пилип розказував, що трохи не посадили у чорну, та відпрохався. Тепер вона своїми очима все те бачила, сама чула. Отож і Луценко сидить за те. Вона чула, як на нього нахвалявся Грицько. Отож, видно, Луценчиха жалілася, та нічого не виходила, тільки люди насміялися... Вони і з цих сміються; до неї доноситься їх несамовитий регіт... Ні жалю, ні серця немає!.. Прямі собаки, прости господи!

За думками вона і не чула, як старшина допитувався Грицька:

– А ти нащо з теї два карбованці задержав?

– З кого? – мов не бачив, спитав у свою чергу Грицько.

– Молодице! як тебе? Он про тебе річ, – хтось із чоловіків наткнув її. Приська устала і підійшла до старшини.

– Це з неї? – спитався Грицько.

– З неї.

Грицько усміхнувся.

- Ви ж знаєте, що мені п'ятирубльову бумажку надано: здачі не було. Два рублі у мене zostалися; я їй віддам.

- Так он у його, молодиче, твої гроші, - сказав старшина і пішов у волость.

Грицько посунувся за ним; Пріська сіпнула його за рукав.

- Коли ж ти, Грицьку, віддаси? - тихо спитала вона.

- Тьфу! Як собака та! - огризнувся Грицько. - Коли будуть у мене. Я про їх забув та в подушне і повернув.

- Як же се, Грицьку? З мене слідувало три рублі, а ти п'ять віддав?

- Знаю, що три слідувало. Я три й полічив, а п'ять віддав.

- А мені ж хто віддасть?

- Хто віддасть? Звісно, свої треба давати.

- Віддай же зараз, Грицьку, бо мені треба.

- Віддай зараз! Де ж я тобі зараз візьму? При мені грошей немає. Прийди додому, то й віддам.

- Коли ж приходити?

- Та там на празниках або після свят. У Пріськи аж ув очах пожовкло:

- Як після свят? Мені до свят треба.

- Що з тобою балакати! Де ж я тобі тепер візьму? - скрикнув Грицько, махнув рукою і скрився у волость.

- В цього вижилиш, коли лишне взяв! Цей віддасть! - чулося поміж народом. - Он, мого полтиника заїв...

- А мого карбованця, та ще й у чорній за те я посидів...

- О, він майстер! Ще за панщини навчився з людей дроти!... Пріська повернула додому сумна та нещаслива. Ще й нічого, а вже Грицько починає заїжджати. Сьогодні он... прилюдно... собакою назвав: «Як та собака!» Подумай!... За віщо? За те що своє стала правити? Сказано - кровопий людський! І та образа так глибоко запала їй у душу, так боляче щипає за серце, що Пріська ніяк її не забуде. Як той цвяшок, угородилася вона в голову і не сходить з думки, не забувається... Ні, я тобі так цього не покину. Чого мені тебе допитуватися, коли прийти за своїм? Звав, на що брав - і віддай! Каже: немає. У кого? У його немає?... Ні, ні... сьогодні ж піду. Пообідаю і зараз піду. Я не одійду від твого двору, буду соромити перед цілим селом, поки не віддаси.

І Пріська, пообідавши, подибала до Грицька. Грицько саме обідав. Його очі якось тривожно бігали з одного боку на другий; лице хмурило, чуб стовбуром - ознака, що Грицько уже хлебеснує.

- Швидко прийшла! - глухо промовив він, узрівши Пріську перед собою.

- Бо за своїм, - одрізала та.

- Подожди ж, поки пообідаю, - не то гірко сміючись, не то грізно сварячись, промовив Грицько.

Пріська присіла на кінець полу, дожидає... У хаті тихо; чути, як ложка скромаде об миску, як човгає Хівря від столу до печі, як сопе Грицько. Ніхто словом не обізветься, ніхто його не пророне, мов поніміли усі. І збоку дивлячись - видно, як та німота кожного гнітить, там, усередині, тліє... Здається, одно слово - і, як вітер, зразу вирве те полум'я наверх, запалає буря...

Пріська, похнюпившись, сидить, слухає тії гіркої німоти; гляне на Хіврю, як та грає зеленими очима, на Грицька, що спідлоба, мов лобуряка, світить своїми - і знову похилиться...

Ось і обід скінчився. Грицько устав, перехрестився, набиває люльку.

- Подожди, поки покурю, - уїдливо сміється Грицько, виходячи з хати. У Пріськи аж у душі заколотилося... Сидить, мовчить, дожидає. Нешвидко вернувся Грицько, а все-таки вернувся.

- А ти й досі дожидаєш? Подожди ж ще, поки висплюся, - каже Грицько, усміхаючись.

Пріська не видержала... Мов її хто стебнув батогом з усієї сили - вона тріпнулася: сльози градом полилися з очей.

- Грицьку! Бога ти побійся! - крізь сльози почала вона. - Ще трохи знущався ти з нас за життя покійного? Ще мало поповиварював води, як жили у тебе? І ще з удови нещасної, з сироти безталанної кепкуєш, глузуєш!.. Бог усе бачить, Грицьку. Не тобі віддячить, то твоїм дітям!

Наче ясне небо покритося темними хмарами, потемніло Грицькове лице; очі загорілися-запалали.

- Ти ще клясти прийшла! - скрикнув він.

- Бог з тобою, Грицьку! Не клясти я тебе прийшла, я за своїм прийшла. Зглянься ти на бога... Празник святий іде... Ти ж будеш і їсти, і пити, а тут за душею шеляга немає.

- Грошей, - кажеш, - немає, - обізвалася Хівря, постукуючи горшками, - а святки справляти хочеш!

- Хіба як ми бідні, то нам і їсти не треба, Хівре? - одказала Пріська.

- А я, знаєш, що скажу тобі на це, Прісько?... Як злидні, та ще й з перпом!.. Коли б ви не проїдали та не пропивали з своїм покійним, то й у вас би гроші були.

- Добре таке говорити, у кого вони є. А коли - і того треба, і другого нестачає... і подушне заплати, і викупне дай... А наші заробітки які? Він же один тільки й робітник був.

- А дочка? Дочка - мала у тебе кобила? Нащо ти держиш її при собі? Не віддала б її людям послужити? Не заробила б вона, як другі? А то сидить дома та хліб переводить.

- Легко так, Хівре, казати, дивлячись на других. А коли б самій прийшлося так жити та бідувати - не тії б заспівала.

- За дурною головою та й ногам лихо! - одказала Хівря.

Пріська мовчала. Вона бачила, що що вона не кажи - ніхто її не вчує; а кожне Хіврине слово - спичка у серце: краще мовчати.

Досі ушиплива та докірлива розмова стихла. Усі знову насупились.

- Так як же, Грицьку? - почала, помовчавши, Пріська.

- Я тобі сказав у волості. Не чула? - гукнув Грицько.

- Чому не чула? Не глуха, небійсь!.. Дай же хоч карбованця тепер, а другого уже після свят.

- Та ще чи й після свят віддам? - позіхаючи, відказав Грицько.

- То вже дурниця, Грицьку! Як не віддаси - позивати буду!.. - посварилася Пріська.

- Позивай... Чого ж ти прийшла? Іди - позивай! - блимаючи очима, каже Грицько.

Хівря скрутнула головою і важко зітхнула.

- Господи! Як то воно люди забуваються! - напустилася вона на Пріську. - Коли се ти така розумна стала? Чи не після того, як осталася удовою? Як у нас жила, хліб-сіль їла, то й за позви не знала... Стара, бач, хліб-сіль забувається.

- Хіба я у вас дурно той хліб їла? Не робила я, не служила вам? І заміж вийшла - то вам панщину одробляла. Уже кому, Хівре, гріх таке казати, а тобі гріх!

- Добрий гріх!.. А як лежала у нас, як та колода, три тижні валялася... хто за тобою ходив? Чиї руки спочинку не знали, вовтузячись біля тебе? Та знов - від кого ти і за кого заміж ішла, забула?

Пріська похилилася. То було справді так. Хівря пам'ятлива, не забула нічого з її давнього; забула тільки Хівря, що як Пріська одужала, то поповиварювала вона води з неї, - не було їй спочинку ні вдень, ні вночі... Мовчить Пріська, а Хівря одно вичитує:

- Або, як волю об'явили... хто, як не Грицько, поміг вам вибудуватись? Він і на сохи дерева дав, і на крокви. Хоч воно і не своє - панське, та все ж коли б на другого кого, то не дав. А як на верх, то хмизу свого вже дав... Забула?

- Що ж робити, Хівре? - тихо схлипуючи, почала Пріська. - Я пам'ятаю вашу запомогу. Спасибі вам. Та згляньтеся ж і ви на мене: свято іде, рокове свято... У мене ж нічого немає. Оті два рублі - то ж останні, на які тільки й надія.

- Де ж ти їх візьмеш, як немає? Позич у кого, - рає Хівря.

- Хто ж мені позичить? - уже навсправжки плаче Пріська.

- Ну, чого ви завелися? - грізно скрикнув Грицько. - І розпустили натяки обоє! Вона нахваляється позивати... ну - і йди, ну - і позивай... Страшні її позви, куди пак!.. І нічого тут сидіти та слинити. Іди - позивай!

Пріська побачила, що її женуть з хати. Ще поки злегка так, доки Грицько не розсердився, а розсердиться – і навсправжки вижене. А хіба довго йому розсердитись?

– Господь з вами! – утираючи сльози, промовила Пріська. – Не даєте – самі поживайте! Вам більше треба... Куди вже мені позивати вас? І, похилившись, вийшла з хати.

– Я так і знав, що прийде бісова манія! – промовив услід їй Грицько.

– Походе-походе та й підоб'ється, – одказала Хівря. – Краще мені платок на празник буде.

Важкі думки, невдачі, глибока образа докорів гнали Пріську додому; серце її боліло, сльози заливали очі... Що їй тепер діяти? Іти жалітися старшині? Вона вже раз жалілася йому, а що вижаліла?.. Всі вони один одного, як чорт болота, держаться; всі одним миром мазані...

Сумна-невесела прийшла вона додому. Христя веселенько стріла її.

– Куди се ви, матусю, ходили, що так довго барилися? Жду, жду – не діждуся вас!

Стара, важко дишучи і не обзиваючись до дочки, опустила на піл.

– А ви їй не примічаєте, що я в нових чоботях? – щебече та. – Дивіться – якраз прийшлися при нозі, мов на заказ шиті... Таких і по всьому селу других не знайдеш: і юхтові, і не шкапові. Дивіться-бо!

Пріська зирнула; досада ущипнула її за серце.

– Оце вже й натягла! Оце вже і шмарувати почнеш у них? Годі лишень; скинь та положи... Поки нові – то більше dadуть за їх.

– Як? Хіба ви продавати будете? – неспокійно спитала Христя. Пріська мовчала.

– Це ж мені батько купили... Старі он уже розтопталися, розлізлися... скоро дірки будуть, – скидаючи, бурмотала Христя.

Як недавно ще раділо її серце, коли вона придівала їх; коли вони, мов вилиті, обхопили її ногу: і невеличкі – а хоч би де придавили!.. «Нехай тепер Горпина одступиться з своїми, хоч її і на заказ шиті», – думала вона, гадаючи, як усі здивуються, коли вона на свято узве їх, як усі будуть заздрити їй!.. А от мати прийшла і, коли вона навела її очі на їх, веліла скинути – продавати думка... Жаль гострими пазурами угородився їй в серце, веселі думки помутнілися; досада і сльози потемрили їх.

– З якої речі їх продавати? Це мої... Ну, старі і продали б. Нащо їй купувати було, на продаж хіба? – одно своє Христя.

– Мовчи! – скрикнула Пріська. – Хоч ти не заливай за шкуру сала: і без того його залили вже мені!

Христя, трохи не з плачем, скинула чоботи, постановила їх на припічку і з досади сіла за роботу. Пріська собі, спочивши, роздяглася і взялася за гребінь. Пріська сидить на днищі, висукує та виводить нитку за ниткою: Христя довбається над мережкою... Чутно, як у тії веретено сюрчить, а в другої шитво лопоче. Пріська колишеться над гребенем; Христя зігнулася над сорочкою. Нерадісні думки колишуть першу; та нелегкі зігнули й другу... У хаті сумно, німо, глухо... І нікому тії німоти порушити, нікому того суму

важкого розвіяти... Ось чутно, рипнули сінешні двері. Ні Пріська, ні Христя не підводять голови, не оглядаються. Хто до їх прийде і чого?

- Здоровенькі були! - роздався край порога молодий жіночий голос.

- Тітка Одарка!.. Здорові! - перша одказала Христя.

- Здорова, Одарко! - глухо привіталась і Пріська.

- А я увиходжу у сіни, слухаю - тихо; думаю - немає нікого, та так несміло і йду. А вони, бач, сидять собі та сумують.

- Отак, як бачиш: сидимо та сумуємо, - каже Пріська.

- Ми се недавнечко пообідали. Мале мое заснуло; Карпо пішов з дому... Сумно самій. Піду, думаю, провідаю тітку Пріську, як там вона?

- Спасибі тобі, Одарко, - зітхнувши, дякує Пріська. - Тільки ти ще і добра та прихильна до нас, а то увесь мир, здається, одвернувся. Сідай, будь ласка, та поговоримо. Сьогодні оце виходила уперше з двору.

- Де ж ви були?

- Де мене тільки не було? Була і в волості, була і в Лобурця. І Пріська повідала Одарці, чого і куди ходила і що виходила. Сумно лилася глуха її мова; мовчки слухали її Одарка і Христя: нерадісне все те розказувала Пріська, нерадісним і закінчила...

- Та така мене досада узяла, Одарко, такий сум обняв!.. Христя плаче, а в мене так серце запеклося, що й плакати не можу... Коли б земля розступилася - так би крізь землю й пішла.

- Бог з вами, тітко! - умовляє Одарка. - У вас он дочка; треба її до ума довести, треба її пристроїти. Хто об їй потурбується без вас?

- Добрі люди, Одарко, коли вони ще є; а немає - гірше не буде... Я жила свій вік між чужими людьми - не пропала, бач; буде шануватися - і вона проживе, а не буде - то її діло... А мені - годі б уже швендяти по сьому світу: дивитися на його не хочеться.

Одарка, молода й весела молодиця, слухаючи ті нерадісні речі, засумувала, похилилася, їй здавалося - то само лихо глухо бубонить свої жалощі, то вже не жилаць сього світу скаржитися на гірке життя. Ще, може, трохи поскаржитися, ще трохи поговорити та й замре-закостеніє з гіркими докорами на вустах!.. «Отаке наше життя, отака наша доля!» - глибоко зітхаючи, думає вона... А Христя ще нижче схилилася, ще дужче пригнулася до своєї роботи. Одна Пріська не перестає, не вгаває...

- Яке наше життя, Одарко, щоб його жалкувати? Одні гіркі сльози, людські докори, нужда та злидні... Он, свято йде: другі - раді тому празникові, гульні та спочинку; а нам чого радіти? чим його стрічати, як проводити?... Ні узвару, ні риби, ради багатого вечора, немає; ковбаси - розговорітися - ні за що купити. Думала, Грицько віддасть хоч карбованця; каже - немає; а знаю, що є... Що ж його робити?... Нові чоботи Христі купив старий: радіє дитина обновці... а тепер приходиться ті чоботи продати або заставити... От тобі й радість!

І Пріська заплакала. Під плач матері Христя собі почала схлипувати.

– Ось не плачте, ось слухайте, що я вам скажу, – почала Одарка. – Якої вам риби треба? Солоної? Оце завтра або післязавтра поїде Карпо у місто; я йому дам своїх грошей, скажу – ви дали. Хай купить. А ви віддасте.

– Одарко, голубко моя! – замолила Пріська. – Сам господь тобі заплаче тим добром, що ти для нас робиш!

– Та стійте, не перебивайте, – почала знову Одарка. – На скільки вам риби? На семигривеника чи на копу?

– Та й на копу буде.

– Ну, на копу. А узвар у мене є. Чи квасолі, чи гороху треба буде – беріть, скільки схочете: у нас все рівно ніхто його не їсть, а вам, може, для пирогів здасться. Нехай Христя іде за мною, бо мені пора, – досі дитина прокинулась, – та й візьме, скільки там треба.

Христя трохи не молилася на Одарку, ідучи слідом за нею.

– Спасибі вам, тітко, велике спасибі! Ви мене мов на світ народили: тепер мати не продадуть чобіт... А то, подумайте-таки, свято іде, старі чоботи зовсім розтопталися, а нові думають продати. Така мене досада взяла, такі сльози обняли, як мати сказала: «Скинь та положи: поки нові – більше дадуть за них...» Так мое серце й заколотилося... Другі ради свят усе нове справляють, а мені чоботи купили, та й ті одбирають! – щебетала Христя.

Одарка пізнала у тому веселому гомоні Христі свою дівочу пору, свої молоді літа. Так і вона колись раділа кожній новині. А тепер?... «Мана, – думалося їй, – все то мана... Все то минеться-забудеться, як життя гляне у вічі своїм суворим оком... Де та і радість дінеться, де і веселі думки подінуться?... А подумаєш – щасливі літа: і лихо недокучливе, і сльози на який-небудь час...» І Одарка раділа, слухаючи Христине щебетання.

Не менше раділа й Пріська, сидячи сама собі в хаті... З серця неначе хто камінь зняв, сльози вгамувалися... Думки легенькі такі плутаються в голові... «Сказано, як добра людина знайдеться... сказано-то...» – шепче сама собі Пріська.

IV

Заступало свято; настав багатий вечір. Поздоров, боже, Одарки Здорихи, Пріська стрічає його неабияк: і страви уволю, і пирогів, ще й осьмушку горілки купила. Всього потроху є, та нікому їсти, нікому пити, нікому привіт дати. Кусаючи пирога, Пріська згадує Пилипа – і плаче... Де вже та їжа піде на душу, як сльози заливають очі?... За Пріською плаче і Христя. Більше сльозами, ніж стравою, повечеряли обидві – і невеселі полягали спати.

Настало різдво. Поки до церкви збирались-наряджались, поки у церкві стояли-молились, воно і свято здавалося. День випав погожий, сонячний; світ ллється з неба, відбивається на прикритій снігом землі; аж очам боляче дивитися – такого його багато. І не холодно дуже: є морозець, та не цупкий... У дворах, по вулицях, коло церкви, як мурави, народу, та все прибрані у празникову одіж, все вибілені, вимиті... Свято чується і на людях, і в повітрі, Зогрітому сонячним світлом; дишеться якимось легше, на серці затихають муки; на душі – радість, спокій. Радіють за другими Пріська і Христя. Пріська більше у церкві стоїть, молиться; а Христя з

дівчатами крутиться по цвинтарю, щебече. Вона так давно бачилася з ними: після Миколи не виходила ні на досвітки, ні до кого на попряхи; як крячка та, просиділа трохи не три тижні коло матері. Дівчата обдивляються її, хвалять стьожки, намисто, серги; любуються чобітьми; розказують, що без неї лучилось на досвітках: як чорна Ївга полаялася з Тимофієм та й до ворожки ходила, щоб помирила; як Федір щодня на досвітках допитувався, чи не бачив хто де її, Христі?

– Він таки тебе широко любить, хоч батько його за це й лає, – сказала Горпина Педьківна, подруга Христі, висока, білява дівка, перша реготуха на селі.

– А мені про те й байдуже, – одказала Христя.

– От, згадай чорта, а він і роги виставить! – скрикнула Горпина, зареготавшись.

Христя озирнулася. Прямо до їх гурту ішов парубок, високий, білявий, у синьому сукняному каптані, підперезаному добрим каламайковим поясом, у сивій з решетилівських смушків шапці. То був Федір Супруненко.

– Здорові! З празником! – привітався він, підходячи до гурту.

– Здорові! – одказали другі дівчата, а Христя змовчала. Поки йшло вітання, вона постояла трохи, далі одійшла, а потім і зовсім пішла в церкву. Федір, понуро послухавши дівочого реготливого шепотання і нікому слова не сказавши, тихо похилив поза церквою. Дівочий веселий регіт геть провів його; Федір не озирався, не дослухався...

– Отак обійди хлопця та й води його за собою! – сказала низенька таранкувата Педоря.

– Вільно ж йому, як навіженому, самому у вічі лізти! – одказала Горпина. – Христя від його поли ріже та тікає, а він, як реп'ях той, учепився.

– Що ви тут про мене мелете? – обізвався Христя, вертаючись знову до гурту.

– Та то Педоря завидує тобі, що Федір, бач, не за нею ув'язався, – Засміялася Горпина.

– Він, здається, незабаром буде за всіма, як той цуцик, – одказала понуро Христя.

– Дрік такий нападе!... – жартує Горпина. – От коли б та на всіх хлопців разом.

– То що б було? – хтось обізвався.

– Може б, наша чорна Ївга скоріш заміж вийшла, – пригадує Горпина. – А то прийшла до церкви богу молитися та побачила Тимофія... Він од неї тікає, по пояс снігом ріжеться, а вона за ним – навперейми. Застукала у суточках, між деревом та огорою, та й досі там стирчать.

– Богу моляться?... – хтось сказав. І нестямний регіт привітав угадчицю.

– Та цитьте, не регочіть... ще батюшка у церкві почує, – хтось придержує.

– Та батюшка – то нічого. А як старий дяк почує, – каже Горпина, – та заставе за собою співати – ото буде лихо!

Дівчата аж за боки беруться та регочуть від кумедних Горпининих вигадок, а та і не перестає – меле. Христя і собі за другими сміється. Як його не реготати, коли Горпина, здається, і каменного розсмішить.

Час весело і швидко йде. Незчулася Христя, коли і з церкви вийшли, як мати, сіпнувши її за рукав, – пора додому! – сказала.

– Гляди ж, Христе, – гукнула Горпина, – я за тобою забіжу: підемо колядувати.

Вернулися Пріська і Христя додому – краще б не верталися!.. Христі ще вчувається регіт дівочий, веселі їх вигадки, приповістки... а тут у хаті тихо, аж сумно; мати така понура. Сіли розговлятись, а Пріська – за сльози.

Весело проходить свято при щасті, при достатках, а коли горе налягло на душу, коли туга за серце кусає – тоді і свято не в свято! Час, як безногий чоловік, лізе, туга та горе гадюкою в'ється біля серця, безодрадні думки обіймають голову. У будень хоч буденні клопоти розіб'ють їх, а в свято ніщо не заборонене – простір їм, розкіш. І радісний випадок принесе важку споминку: колись то те було, колись воно радувало, а тепер?.. Ніколи вже воно не вернеться удруге... Плаче чоловік гіркими сльозами. Плакала і Пріська.

Після обід на хвилинку прибігла Одарка Здориха. Молода та здорова, вона, як пташка, нащепетала повну хату і, як пташка, умчалася.

«Щаслива, здорова, – думалося Прісьці. – А тут ні щастя, ні здоров'я...»

Вона лягла спочити, та їй не спалося.

Христя теж нудьгує, не знає, де дітися. Оце посидить у хаті, погляне на матір, сумну та мовчазну, і побіжить за двір, на вулицю, подивитися на людей, що то в парі, то одиноко снують: ті в гості, ті з гостей... Десь далеко чутно дівочьку пісяю; доноситься крикливий парубочий гомін... Вона туди б побігла, незчулася там, як і час мине, – так мати не пускає. Ще гаразд, що колядувати обіцяла пустити, а то хіба давно вона казала: чого ти підеш? Чи слід туди тобі ходити? Ще он зашпори не одійшли, а тобі співи та жарти в голові... Тупим ножем різали ті недоговорені речі за серце Христю; крадькома, стиха вони нагадували їй про смерть батькову, про їх сирітську долю... їй учувався докір людський: ото, не встигла ще батька загребти, а вийшла горланити!.. Сумною та остогидлою їй здається і пісня дівочька. А тут, як на те – хвиля дзвінких голосів доноситься до її вуха... знайома і люба їй пісня ллється... голос бринить у її серці, пориває викрикнути, підхопити... Вона одвертається, щоб не чути, дослухається до гомону людського, котрий уже, постановивши свято, плететься додому і вголос вимовляє свої таємні думки... А пройдуть люди – і їй знову сумно. «Господи! хоч би день минав скоріше!» – скаржиться вона, ідучи у хату.

Надвечір Горпина забігла по Христю.

– Скоріше, Христе, одягайся; уже наша челядь у зборі!

– Куди се? – пита Пріська.

– Колядувати, мамо.

– Ти б краще не йшла, дочко. Христя глянула на Горпину...

– Тіточко, голубочко, – заторохтіла та. – Пустіть її. Хай вона хоч трохи провітритися. Ви ж бачите, на що вона перевелася. Пріська тільки махнула рукою:

– Та йди вже... Що з вами подіеш? Не пустуй тільки там. Подруги, раді, забравшись за руки, не пішли – побігли з двору. Пріська залилася сама. Нудно їй та тяжко у своїй хаті, і все думки нерадісні клопочуть голову. Вона вийшла проходитися надвір.

Смеркалося. Голоси малих колядників уже розтиналися по селу; гостювальники вертались додому; чулася дрібна жіноча річ, груба чоловіча мова. Село перед вечором загомніло, загуло; воно мов знало, що наступаюча ніч незабаром усіх упокоїє, і поспішало наговоритися: там скликали свиней годувати; там ревля скотина по загородах; по дворах жінки снували з дітьми. «Турбуються люди, а мені і того клопоту немає; ні над чим клопотатися», – думала Пріська, виходячи за хвіртку. Коло Здорового двору стояла Одарка і дивилася на вулицю.

– Здрастуйте, тітко! – гукнула вона на Пріську. – Вийшли провітритися?

– Оце, як бачиш... Христя пішла колядувати, а мене нудьга вижила з хати. Піду, думаю, хоч подивлюся на людей.

– Ви б, тіточко, до нас ішли посидіти. Карпо після обіду як пішов кудись, та й досі немає. Дітвора у хаті клопочеться: де батько? Оце вийшла виглянути. Десь, видно, забарився... Ідіть до нас, тітко! Уже Миколка за вами так скупає. «Чому се, мамо, бабуса до нас не ходє?» – усе допитується.

– Спасибі тобі, Одарко. Я б і прийшла, так ні на кого хати кинути.

– А ви запріть хату. Хто там прийде? Ідіть, тітко: посидимо, поготоримо. Пріська не забарилася. Заперти було нічим хату; гаразд, що хоч до скрині замок є, а то ще й хату замикає. Та й від кого? У селі все свої люди, знайомі, відомі, наперечоті, на виду; а чуже? хто тепер чуже забредє на село? Закрутила Пріська двері ломакою – от і все. Дітвора неслуханно зраділа старій Пріській.

– Бабуса, бабуса йде! бабуса прийшла! – викрикнув радіий Миколка і побрався на руки до Пріської.

– Ба-ба, ба-ба-ба... – своїм нетвердим ще язиком вимовляла невеличка дівчинка Оленка, простягаючи до Пріської кулачата.

Дітвора страх любила Пріську. Вона завжди уміла з нею обійтись; то, дивись, шматочок хлібця принесе і дає: «Це від зайця відняла», – скаже. А дітвора затинає так часом і сухий шматок, наче солодкий медяник. І на сей раз Пріська захопила з собою два пиріжки з квасолею – і дітвора, рада гостинцеві, прийнялася їх уминати. Одарка сама не менше зраділа: раз – що угамувався дитячий крик та докучливе допитування про батька, а друге – є з ким і самій словом перекинутись, поговорити.

Розмова зав'язалася. Одарка пригадує своє життя, Пріська своє. Нерадісні то були речі для розмови; отже незчулися, коли і як стемніло. Дітвора, награвшись, захотіла спати. Пріська мала була додому йти, та Одарка намоглася.

– Посидьте, тітко. Поговоримо ще. Я ковбасу розігрію, підкусимо; а тим часом, може, і Карпо надійде.

Чогось у Пріськи серце заболіло, коли Одарка згадала про Карпа. Чого? Їй пригадайся її Пилип, котрого приходилось, от як і Одарці, дождити... Тепер вона його вже довіку не діжде! Серце її наче хто обценьками здавив.

Одарка не забарилася розігріти ковбасу, спрягла ще яешню і прохала Пріську підкусювати. Тільки що Пріська взяла шматок ковбаси і намірялася їсти, як коло дверей щось занишпорило.

– Це, мабуть, Карпо, – угадувала Одарка і не помилилася. То був справді Карпо.

Карпо, молодий ще чоловік, осадкуватий, широкоплечий, ширококостий: голова здорова, кругла, наче гарбуз; очі сірі і завжди ясні, покійні: їх, здається, ніколи зроду ніяке лихо не мутило. І голос у його рівний, і сам виглядає Завжди добрим, завжди задоволеним.

– Здорові, тітко! – привітався він. – Скільки літ, скільки зим? Давно» давно ви в мою хату заглядали. Я вже на Одарку гримаю: може, кажу, розсердила чим?

– Бог з тобою, Карпе! Хіба твоя Одарка така, як другі? Тільки з нею і душу одведеш. А не ходила, то ти і сам гаразд знаєш, чому. Як таке щастя, то і між людей нема охотки іти: сиділа б усе дома, як кам'яна... Воно б, може, ще краще було, якби відразу скаменіла!

– Хай бог милує! Я оце вас усе одстоював, за вас розпинався, – сказав Карпо.

У Пріськи – наче очі побільшали, так вона подивилася на Карпа ними.

– Що там таке? – за неї спитала Одарка.

– Та нічого ще поки. Дурний Грицько. Чого це він на вас уївся?

– Супруненко? – угадала Пріська. – І сама не знаю. От як перед вами винна! Ні, ість же та й ість... Така вже, видно, його ненависть до мене. Якраз учепиться чого, то так – як реп'ях до кожуха... Одно точить, як шашіль дерево, як іржа залізо.

– Звик ще за панщини людей підкушувати та й досі не кида своєї вдачі, – увернула Одарка.

– А вже чоловік! Ні бога не боїться, ні людей не соромиться! Тепер куди верне – щоб землю від вас одібрати... Заходжу у шинок, а він сидить з нашими дукачами: Горобцем, Вербою та Маленьким. Сидять, п'ють. Грицько, зуздрівши – зараз до мене: «Оце, Карпе, за твою сусідку трахтувалися». – «За яку сусідку?» – питаю. «Та вже ж не за яку, за Пріську». – «А що там?» – допитуюся. «Чи ти б, – каже, – не згодився узяти на себе її землю?» – «Навіщо?» – кажу. «Як навіщо?» – І почав викладати, що коли від неї землі не одібрати, то і земля за нею буде, і платити за неї другі будуть. «А чим же їй, – питаю, – жити, коли землю одібрати?» – «Переживе, гладка! Хіба сама не при здоров'ї ще? І дочка у неї – як кобила, хоч зараз у віз запрягай! До хлопців, небійсь, уміє іржати, а діла робити – не робить». – «Ніхто, – кажу, – не віда, як хто обіда! А я добре знаю, що оце не стало Пилипа, то Пріські не медяно прийдеться прожити. Коли ж ще від неї землю одібрати, то тоді хоч у старці иди...» Як стрибне ж мій Грицько, як гуконе: «Так і ти з нею заодно? Гаразд же! Ми оце порішили ту землю тобі віддати, а не хоч – я й сам візьму. Все платитиму, та знатиму, за що хоч». – «То ще, – кажу, – як мир скаже». – «Мир?! Ти знаєш, що твій мир у нас у руках? Отут у жмені сидить! Схочемо – пустимо жити, схочемо – Задавимо. Що твій мир? Та він ось Панасові, – указує на Горобця, –

повинен у ногах лазити та дякувати, що подушне все до копійчки заплатив. П'ять сотень відразу вийняв. А коли ви, бісові ланці, віддасте? Свої гроші зараз положи, а з вас копійку по копійці збирай та віддавай... Уже коли на мир пішло, то ми твій мир і в чорну запремо, хай там поцокотить зубами!..» Як наскіпався на мене – так куди тобі!.. Будь ти, думаю, неладний!.. Взяв шапку – та з шинку, та се прямисінько додому.

Пріська чим більше дослухалася, тим більше хилилася. Як, її землю від неї одібрати? Хто ж від неї одбере її? Та як же се можна? А вона при чому буде?! їй з голоду хіба пропадати?

Тяжкі та нерадісні думки снували у її голові, одна поперед другої щипали за серце, чорними хмарами укривали душу. Вона сіла за стіл закушувати; половина пирога залякла в руках, а невеличка крихта гнітом лежала у роті, на язичі і не давала слова вимовити.

– Не журіться, тітко! – утішає Карпо. – Хай вони поткнуться до миру... Я перший почну гукати! Не їх, дукачів, мир послухає, ім добре – грошей наздирали з нашого брата, багатіють; а ми знаємо, як то воно з голими руками прожити... Не послухає їх мир. Ніколи! Як то вони думають п'яними головами так з миром правитись? Як то так з людьми жити? Ще побачимо, чий батько старший! Їх три, а нас сотня. Хай не чіпають, коли хотять у миру жити... Не журіться!

Не слухає Пріська речей, утіхи не чує. Перед нею Грицько з його нахвалками. Грицько могутий чоловік; він як захоче, так і поверне діло; схоче доісти кого – то доіде.

Як смерть та жовта, як тінь темна, Пріська устала з-за столу, попрощалася й пішла додому.

Ще важчі, ще чорніші думки обступили її у своїй хаті; клопочуть її стару голову, журять і без того зомліле серце. Вона у хаті одна, Христі немає. Каганець на припічку горить, ледве тліє невеличкий гніт у рижівій олії, легкі тіні снують по сірих вогких стінах, по закуреній оселі... Хилиться стара Прісьчина голова на груди, а перед очима її гірка вдовина доля: убожество, недостачі та напасті людські... Не криком нежданого горя виливається її люта туга, не гарячими слізьми розливається вона по змарнілому обличчю, а німамовчазна – вона пронизує її наскрізь, як холод, зеленить старе жовте лице, гірким полинем напуває душу і серце... «От тобі й свято! У сей день, кажуть, колись Христос народився... нове життя зачалось... а для мене – нове горенько!» – думалося Прісьці.

V

Де ж Христя забарилася? Чому не приходить утішати матері старої, ділити з нею її тугу запеклу?

Христя рада, що вирвалася... Бігає з дівчатами по селу від двору до двору, від хати до хати. Холодна різдвяна ніч не припона молодечі, тільки заставляє швидше бігати. Рипотять швидкі ступні по усланій білим снігом землі; молода кров, розгорячусь, гріє, б'є у лице; говір-клекіт роздається по опустілих улицах; з усіх країв села доноситься колядка... Радістю і веселощами б'ється серце у Христі, очі грають, як ті зорі на холодному небі. Те лихо, що їх туманило, що важким каменем лежало на душі, скотилося, коли вона переступила за свій двір.

– Уже ж і розпушу я свій голос сьогодні! – хвалилася вона Горпині. – Довго я держалася, та оце й вирвалася... А недобрі ви, дівчата: хоч би таки одна прийшла провідати, розказати, що робиться на селі, що чується між вами? – щебетала Христя, поспішаючи за подругою на збірку до досвітчаної матері.

Досвітчана мати, стара Вовчиха, радо стріла Христю.

– Здорова, дочко! Та й давно ж ти у нас була! І Пилипівна зійшла – не приходила... Стидно, дівко... Там у вас нещастя трапилось... У кого того нещастя не трапляється? День наш – вік наш: сьогодні живий-здоровий, а на завтра, дивись, уже й не стало. Усі під богом ходимо. Його святая воля!.. Ну ж, я на тебе хоч подивлюся. Іди ближче до світла.

І стара, курноса, мов сова, Вовчиха почала повертати Христю на всі боки, заглядати у її лице, у вічі:

– Змарніла, дівко, споганіла... Журилася? Нічого: молода – перетерпиш... А тут нема мені одбою від хлопців за тебе: чому та й чому, тітко, Христя до вас не приходить? А я почім знаю – чому? Підіть, кажу, довідайтесь. І сьогодні забігав один... Чи буде Христя хоч у колядці?

– Я знаю, хто забігав, – умішалася Горпина.

– Ні, не знаєш.

– Так скажи хто? – спиталася Христя.

– Ага, хочеться знати... хочеться? Не скажу ж за те, що не приходила.

– Як же його ходити? – виправлялася Христя. – І гріх, і мати не пускають.

– Потурай гріхові... А матері скажи: хіба вона не була молодою? Розмову перервали три-чотири дівки, що, запихавшись, убігли у хату.

– Бач! Вони уже тут; а ми, дурні, за ними бігали. Прибігаємо до Горпини, кажуть – пішла до Христі. Приходимо до Христі – аж у неї і хата Закручена. Поцілувала Химка у ломаку та й назад вернулася.

– Брешеш! Сама цілувала, а на других звертає, – одрізала Химка.

– Та то Маруся цілувала, – додала третя дівчина, ще підліток, указуючи на свою старшу сестру.

Маруся тільки закопилила губу. Дівочий клекіт на хвилину затнувся.

– Чи ще багато наших немає? – спитала, обдивляючись гурт, Горпина. – Немає Ониськи та Ївги. Знаєте що? Поки вони прийдуть, заколядуймо матері!

– Давайте! давайте! – підхопили другі. Горпина вискочила уперед.

– Благословіть колядувати! – гукнула.

– Колядуйте! – відказала Вовчиха.

Дівчата стали в коло; одні питали: «Якої?», – другі відкашлювалися. Горпина почала...

Зично її голос роздався серед хати, мов бренькіт голосної струни або Забій у дзвона... Здавалося, то черниця скликала на молитву своїх товаришок. Усі притихли, слухаючи того вигуку...

Це зразу усіма голосами підхопили:

Славен еси,
Он, славен еси!
Наш милий боже,
На небеси!

І знову вигук, і знову «славен»... Колядка була довга-довга. На кінець наспіли і ждані: Ониська – мишаста і Ївга – товстуха.

– Оце насилу вирвалися! – виправлялася Ївга. – Забігаємо до однієї – пішла, кажуть, туди; до другої – у другий край. Як пішли шукати, як пішли бігати – насилу допиталися. А тут ідемо до вас – стривають парубки: «Куди, дівчата, чешете?» Ми від їх, а вони – за нами... Насилу втекли!

– А Тимофія б то і не бачила? – спитала, усміхаючись, Горпина. Широке, чорне лице Ївги ще дужче почорніло; очі заблищали.

– Хай він тобі на шиї повіситься! – сердито одказала Ївга.

– Тю-тю, дурна! Я жартую, а вона – навсправжки, – виправляється Горпина.

– От ще погризуться... А – гріх! – умішлася Вовчиха. – Свої, та й не миритесь... ион, ион, ион! – І стара захитала сивою головою.

– Чого ж вона мені очі вибиває Тимофієм? – не вгамовується Ївга.

– Ївго! годі! – умішалося декілька дівчат.

– Годі вам змагатися; пора збиратись! – підказали другі.

– Пора, пора... Прощавайте, мамо.

– З богом, діти, щасливо. А колядку пропівати – до мене.

– До вас! до вас! – І цілим гуртом повалили з хати.

Ніч ясна, морозна. Півмісяць високо плаває у чистому небі, горить; кругом його стовпились зорі: як рій коло матки, як горішки коло доброго крайця хліба, так вони витанцьовують та виблискують кругом його; а він, зрадівши, так висвічує на все небо, так вистилає своїм світлом укриту білим снігом землю, горить в однім місці сизим огнем, у другім зеленим, у третім червоним, аж жовтогарячим, – мов хто розкидав дороге намисто по землі. В повітрі тихо, холодно, і морозне стоїть воно й не поворухнеться, тільки давить своїм холодом, аж дихати важко, аж встояти не дає. По селу скрип, луск, гвалтлемент... Там рипить більше дееятка ніг, перебігаючи вулицю; під хатою чується: «Благословіть колядувати!», а там, з далекого краю, доноситься і сама колядка... Черідка високих голосів мчить понад селом, будить застигле холодне повітря, веселить криві ulиці, дратує собак по дворах... Живе, гуляє Мар'янівка! Світло горить у кожній хаті; у кожного свої гості, а не гості – то свято.

Дівчата, вискочивши з двору Вовчихи, розкинулись на невеличкі купи. Горпина і Христя – одна коло другої.

– Про кого то мати натякала? – спитала Христя.

– Про кого? Зиісию, про Федора! – одказала та й одбігла до других. Христя трохи одстала. «Та невже той Федір так убивається за мною? – думала вона. – Питав, чи буду я? Підожди, стріну я тебе де-небудь, уже ж правди

допитаюся; та вже ж і за ніс поповоджу!.. Коли каже твій батько, що З ума тебе звела, – хай недурно каже!» – нахвалялася Христя. ій так гарно, так радісно на душі, легко на серці... б той, що і за нею побивається, іі любить... Вона не зробить так, як чорна Ївга зробила, та й ще сердиться, коли ій натякають на Тимофія. Ні, вона не сама оддасться до рук, а візьме його в свої руки. Христя усміхнулася, пригадуючи, що б його зробити таке Федорові, як стрінеться? На неї найшла та дівочька жартівливість, якої вона давно вже не звідувала.

– Чи підемо, дівчата, до Супруненка колядувати, чи минемо? – спитала вона, наганяючи гурт.

– Підемо. Чого минати? Цей край обійдемо та тоді й на другий.

– Ви йдіть, а я не піду, – сказала Христя.

– Чому?

– Боїшся, щоб Грицько ціпка не дав? – цвіркнула Ївга.

– Ось піди, піди!.. Чи й сама від ціпка викрутишся?

– А мені за що?

– За те, що й мені.

– Ти ж, – кажуть, – його Федора причарувала, – плеще Ївга.

– Чого не накажуть. Он і про тебе кажуть.

– Що ж про мене кажуть?

– Казаному кінця нема, – одказала Христя, щоб не розводити сварки. А тут і Супруненкова хата виглянула з-за комори. Дівчата підійшли до воріт.

– Нумо, ходімо! – скрикнула Горпина.

– А як справді ціпка дасть, та ще й собакою нацькує? Від нього усього треба ждати. Та дивіться, уже, мабуть, і спати повкладались – світла не видно, – обізвався хтось з дівчат.

– Сліпа, не бач! – крикнула Горпина. – Он же світиться. Дівчата поспиналися аж на тин.

– Світиться, справді світиться!

– Заходь! – скомандувала Горпина і вскочила у двір. Ряба здоровенна собака на прив'язі біля комори почала гавкати.

– От розгавкався! Хазяїн краший від тебе, та не гавкає! – сказала Маруся, поспішаючи за Горпиною.

Другі зареготалися і собі – бігом. Передні вже були біля вікна, тоді як задні тупцювалися коло фіртки, ламали ломаку з тину.

– Благословіть колядувати! – крикнула Горпина, зазираючи у вікно. Воно намерзло і, окрім жовтої плями від світла, нічого не було видно.

– Благословіть колядувати! – гукнула удруге Горпина, довго домагаючись одказу.

- Хто там? - донісся з хати голос.

- Колядники. Благословіть колядувати.

- Ось я вас поколядую! Гемонські діти! Де б спати, а вони ходять попід чужими вікнами, собак дражнять.

Декілька дівчат зареготалися, другі кинулись геть навікача; залилася Горпина з трьома дівками.

- Та цитьте! - скрикнула Горпина, дослухаючись до гомону в хаті.

- Ось я зараз! Підждіть трохи! - почувся голос Грицьків.

- О-о, бачте: «Підждіть». Він таки впусти, - підохочувала Горпина дівчат, що мали були утікати.

Чутно - двері рипнули, щось зашамотіло у сінях.

Собака на прив'язі - як не розірветься! То кинеться в один бік, то стрибоне вперед, аж вірвовка тріщить.

Сінешні двері розчинилися і - висунулася кочерга... Дівчата, забачивши - дай, боже, ноги! - не знали, коли за двором опинилися; другі, боязкіші, помчалися вдовж улиці. Одна Христя стояла серед шляху і залилася з реготу:

- А що, здобулись?

- Я вас! Я вас, бісові старці!.. - гукав Грицько. - Бог свято дав, ні, де за цілий день нагулявшись, спочивати, а вони ходять, роти деруть та добрим людям не дають спокою. Рябко! куси їх!

- Куси, Рябко, лисого! - одгукувались дівчата.

- А що, заробили? - кричала одна.

- Заробили, аж торба продралась! - одказує друга.

- Заробили - насилу ноги домчали! - додає третя.

- Ще й у такого багатиря заробиш! - сердиться Горпина. А чорна ївга кривить Горпину:

- Благословіть колядувати! Благословіть колядувати! - носить її гук вдовж улиці.

У той саме час Грицько спустив Рябка з цепу. Люта собака, як вітер, помчалася вдовж городу, стрибаючи на тин, та аж вие, гавкаючи.

- Тю! тю! - тюкали дівчата, удираючи вперед.

- Благословіть колядувати! - одно желіпає ївга.

- Хай вам біс! Мені й Рябко заколядує, - перекривляючи Грицька, товсто гукнула Христя.

Нестямний крик реготу зірвався і, як буря, помчався по всій вулиці:

- Ха-ха-ха! ха-ха-ха!

Уже и далеко одбігли від двору, уже повернули й в другу вулицю, а регіт З смішної Христині вигадки не вгавав. Веселим гуком та криком носився він у морозному повітрі, бунтуючи собак по дворах.

Від Супруненка повернули до багатого козака Очкура. Стара Очкуриха з почотом прийняла дорогих гостей, вареною частувала, пирогами годувала, ще й сороківку дала колядникам. Бадьорніші й веселіші вийшли дівчата з Очкурового двору й направилися до батюшки. Там прийшлося разів з шість колядувати: батюшці, матушці, батюшним дітям. Хоч батюшка за те грошей не дав, зате матушка добре нагодувала й напоїла; деякі вийшли уже й геть-то з гудючою головою. Ївга трохи не згубила книша, яким матушка обдарила; Ївга, як здоровіша, була за міхоношу. Прийшлося перемінити другій, а чорне ївжине лице, жартуючи, натирали дівчата снігом, щоб прочунялася... Сміх, регіт, жартівливі вигадки... і знову сміх, регіт.

Весела пора – колядки. Недаром кожна дівчина, як бога, дожидає їх: і наспіваєшся, і нагуляєшся, і нарегочешся...

На Христю – як насіло: не було того двору, з якого вона, вийшовши, не кривила хазяїв, не сміялася з подруг, не дратувала ломачкою об тин собак.

– Це тобі, Христе, не перед добром. Щось тобі буде таке, – казали дівчата.

– Гляди, сії ночі не налови раків, бо дуже щось регочеш, – зло увернула Ївга.

– Не твоєї звички, – реготала Христя.

– Або, як додому вернешся, мати вилає, – одгадувала невеличка Пріська.

– Хай лає, зате нагуляюся! – одказала Христя і знову почала реготати. З противної вулиці доносився парубочий гомін.

– Дівчата! парубки... – хтось сказав.

– Хлопці-поганці! Бісова мати того, хто в шапці! – желіпнула Христя.

– Тю!... – одгукнулися парубки.

– Тю-ю-ю! – гукнула Христя.

– Христе! Не займай: може, чужі! – обізвалась Горпина.

– А як чужі, так що?... – І ще дужче гукнула: – Тю-ю!

– Трррр!... – роздалося голосне й високе тиркання вдовж вулиці. Христя мала перекинутися, та язик затнувся... За першим тирканням промчалось друге, там третє. Чимала валка парубків показалася з вулиці – у здоровенних білих кожухах, у сивих шапках, лавою йшли вони через вулицю, поскрипуючи по снігу ногами. Дівчата вдарилися врозтіч.

– Лови! лови! – гукнули парубки на всю вулицю. Піднявся гомін та біганина. Парубки ловили дівчат, здоровкалися, жартували. То були усе знайомі парубки – свої: Тимофій, Іван, Грицько, Онисько, Федір... Федір так і кинувся до Христі.

– Ти куди так розігнався, роззяво? – скрикнула та.

– За тобою. А ти куди втечеш?

- Чого я буду тікати? Хіба і ти такий, як твій батько? Прийшли до його заколядувати, а він собакою нацькував... Багатирі, дуки, кажете!

- Христе! Не споминай мені про дім, не кажи нічого за батька. Хіба його ніхто не знає? - почав жалібно Федір.

- А про мене що він каже? І не гріх таке плести!

- Хай каже... Казаному кінця немає.

- Немає! А совість є? Осоружні! - скрикнула Христя і побігла до гурту. Федір, насупившись, потяг за нею.

Там уже настав мир; хлопці, зійшовшись з дівчатами, вели жартівливу розмову.

- Так підемо купно колядувати? - питали хлопці.

- Не треба, не хочемо вас. Ви гукаєте дуже, - одмагалися дівчата.

- А ви не дуже?

- Все ж не так, як ви.

- Та ну! Глядіть лиш, чи не перекричите.

- Хоч і кричимо, та не хочемо. Ми підемо самі.

- А ми - за вами. Куди ви - туди й ми.

- А ми втечемо.

- А ми доженемо.

- Зугарні! Заплутаєтесь у своїх полах та й попадаєте.

- Побачимо.

Змагалися, аж поти не посходилися всі до гурту. То було завждишне змагання; дівчата були ще раді, що парубки з ними - і веселіше, і охвітніше: чи п'яне нападеться, чи собака кинеться - є кому одстояти й оборонити. Усі разом посунули далі, дехто гуртом, дехто в парі. Ївга наче прилипла до Тимофія, хоч той більше балакав з другими дівчатами. Федір понуро тягся за Христею. Так і ходили по всьому селу, забігаючи трохи не у кожен двір.

Уже по других краях села стихла колядка, уже і світло де-не-де тільки горіло, а наші колядники все ще бігали та відшукували, кому б заколядувати.

- Чи були, дівчата, у матері?

- Були.

- Бач, а ми не були.

- Гарні!

- Певно, вона не спить. Ходімо.

- А ходімо, справді, ще раз до матері, - сказала Горпина.

- Пізно буде. Он уже місяць сідає, - одказала Христя.

- Хай сідає. Хіба і без його не видно шляху? Коли боїшся - проведемо, - кажуть парубки.

Христя противилася, одступає назад.

- Як Христя не піде, то й ми не хочемо! - упираються дівчата. Два парубки підбігли до Христі і, взявши за руки, поволокли за гуртом. Місяць зовсім спустився над гору, наче півхліба лежало над землею; з ясного та блискучого він став мутним-червоним; по небу тільки виблискували зорі та земля світила своїм білим снігом. Уже не тільки люди - й собаки утихли; тільки тими вулицями, де проходили колядники, чулися ще собачі заводи...

Поти дійшли до Вовчихи, місяць зовсім скрився, і хата Вовчихи стояла темна та сумна.

- Бач, я казала - не йдімо, - мати вже спить, - обізвалася Христя.

- Хіба не можна збудити? - сказав Тимофій і напрямився в двір.

- Тимофію! Тимофію! - загукали дівчата. - Не буди! Вернися! Тимофій став. Парубки настоювали - збудити матір, дівчата казали - не треба.

- Хай стара хоч у свято виспить. Ми їй і так не даємо спати, - доводили дівчата.

Парубки згодились, хоч ще пристоювали.

- Годі! Пора додому, - сказала Ївга. - Ти, Тимофію, ідеш? Тимофій мовчав.

- Хіба Тимофієві по руці з тобою йти? - обізвалася Пріська, далека Тимофієва родичка.

- А твое яке діло? - визвірилася Ївга.

- Я Христю одведу, - сказав Тимофій.

- Я не хочу з тобою. Он Ївга тобі, - одказала Христя.

- Тимофієві Ївга! - гукнули дівчата.

- Так, так! - згодилися хлопці. - Тимофій Ївгу веде, Грицько - Марусю, Онисько - Горпину, Федір - Христю, - ділили хлопці між собою дівчат.

- Становись, братця!

І кожен, підійшовши до своєї, повернули назад. Деяким треба було йти у ліву руку, другим - у праву, третім - прямо. Горпині й Христі до церкви разом, а там ще чималий майдан зоставався Христі додому. Гурт розсипався, розбився, і, на ходу прощаючись, розійшлася кожна купка своєю дорогою.

Горпина і Христя - одна біля другої; коло їх з обох боків хлопці. Онисько, невеличкий, у своєму довгому кожусі, котрий трохи не волочився по землі, смішив дівчат: то вигадку уверне яку, то колінце викине. Регіт і жарти не стихають. Зате Федір, понурившись, тягне коло Христі, німий-мовчазний. Йому мов і гарно коло неї йти, і разом боязко; йому хочеться і собі що-небудь сказати, чим-небудь дівчат посмішити, та поки надумается, дивись - Онисько уже й розсмішив. Аж плач його бере, який він несмілий та

незугарний. Недаром батько каже – дурний. «Дурний і є», – думає він, мовчки бейкаючись.

Аж ось і церква показалася, чорніє у сірому мороці ночі; кругом неї тихосумно.

– Дивись, як мені страшно, – струснувшись, каже Христя. – Оце тобі, Горпино, вже й дома, а мені ще майданом скільки йти. Може б, ти провела?

– Е, ні, сестрице: спати вже хочеться. Та тебе он Федір та Онисько аж додому доведуть.

– Чого там Онисько, я і сам! – обізвався Федір.

Дівчата попрощалися, розійшлися. Онисько, повернувши за церкву, став.

– То ти, Федоре, сам?

– Атож.

– Так прощайте. На добраніч!

– Прощай. Добраніч!

Христя і Федір zostалися удвох. Декілька часу йшли мовчки. Федір думав, що б його Христі сказати; Христя мовчки виступала і раз по раз струшувалась.

– Ти, Христе, замерзла? – надумався Федір.

– І сама не знаю, що це зо мною: наче трясця трясє.

– Коли хоч... – несміло почав Федір, – у мене кожух добрий і довгий.

– То що, скинеш? А сам у сорочці зостанешся?

– У мене свита... А хочеш – поли широкі – полою прикрию.

І в одну мить розстебнув кожух.

Христя усміхнулася. Федір побачив, як у Христі очі блиснули... Його серце тьохнуло... Не пригадає, як і коли Христя опинилася під його кожухом, коло його боку. Йому гарно так і тепло, радісно. Простують обое мовчки.

– Що, коли б се твій батько побачив, що ми так ідемо? – спитала Христя і зареготалася.

– Христе! – скрикнув Федір, придавивши її до боку.

– Ти ж не давися, – ласкаво обізвалася Христя. Федір затремтів.

– Поки світу сонця, – почав він, – поки земля стоїть... поки сам пропаду – не забуду я сього, Христе. Христя дзвінко зареготалася.

– Чого єе так? – спитала.

У Федора дух сперло у грудях, огнем пекло коло серця.

– Ти смієшся, Христе... Тобі байдуже, – знову почав він, – а я? я... Батько мене лає: дурний – каже. Я сам чую, що одурів. А тобі байдуже, ти

смієшся... Голубко моя! – тихо прошептав Федір і міцно притис Христю до свого серця.

Вона чула, як воно у його несамовито колотилося, як його гаряче зітхання гріло лице їй.

– Не пустуй, Федоре, – суворо сказала вона.

– Без тебе мені світ – не світ і люди – не люди! – крізь плач скрикнув він. – Я не знаю, чого ти моему батькові нелюба... Та хто йому любий? Усі – то дурні, то вороги... І задасться таке! – жалівся Федір.

Христя важко зітхнула... «Цей Федір справді кохає її і щиро кохає. Гріх і те сказати, щоб він був і непутящий який. І з себе красивий і добрий», – думалося їй. То була хвилина, коли і Христі серце обізвалося. Щирий і жалосливий голос Федорів уразив його. Мовчки вони пройшли ще чимало. Вона чула, як Федорова рука вже важче та важче обвивалася коло її стану, давила її до його... Вона не противилася, їй плече черкалося з його плечем, її бік приходився коло його серця.

– Хоч би і вік отак, Христе, – шептав він. – Хоч би і вмерти отак. Вони стали. Христя мовчала.

– Ось уже і двір твій! – журливо промовив Федір. – Господи, як швидко! Вона зітхнула і одкинула полу. Федір побачив її лице, бліде, задумане.

– Спасибі тобі, Федоре, – тихо подякувала вона. – Прощай! – І направилася у хвіртку.

– Христе! – обізвався він. Вона озирнулася. Федір кинувся:

– Хоч одно слово... Люба моя, мила моя!

Він обхопив її і хотів поцілувати. Христя мотнулася і в одну мить опинилася за хвірткою. Вона сама не знає, чого їй стало смішно-смішно... Роздався тихий регіт.

– Ти смієшся, Христе?... Смієшся?... – питає, тремтячи увесь, Федір.

– Іди вже собі, – з-за хвіртки сказала Христя.

– Господь з тобою! – промовив Федір і, наче п'яний, повернув назад майданом.

У Христі жаль так здавив серце, що аж сльози виступили на очах. Вона вже мала була гукнути на Федора, щоб вернувся, та не гукнула. Схилившись на ворота, вона дивилась, як нетвердою ступою потяг він від неї, криючись у сірих померках ночі. Його білий кожух то блисне, то зникне. Ось уже не стало й видно; чути тільки, як ступні рипотять у тихому морозному повітрі. Далі і ступні затихли.

Христя ще постояла, озирнувшись навкруги, глянула у небо на зорі... Тихо та ясно виграють вони. Христя важко і глибоко зітхнула і, похнюпившись, повернула до хати.

Сумно минали празникові дні, важко тяглися довгі різдвяні ночі, приносячи і проносячи неодадні думки. Одні тільки не проносили вони з задуреної Прісьчиної голови: наче цвяшок, забила вона у душу, загородилась у серце. Що, коли справді одберуть від неї її землю? Вона пригадати не зможе, що тоді буде з нею? На ту землю вся її надія, там – її добро, її життя; без землі – голодна смерть! А Грицько такий. Уже коли він намірився що зробити, то зробить. Карпо каже: не журіться – за нас мир. Та що той мир – сотнядруга бідноти? Що вони пороблять, коли багатирі затнуться? Не вступить громада за землю, багатирам що? Беріть, скажуть, землю, тільки не ждіть від нас ніякої помочі. Досі ми і тим, і другим громаді служили, а з сього часу – моя хата скраю, я нічого не знаю!.. Кожен будь сам собі. І піде між людьми розладдя, ворожнечі. Чи варт вона, безвісна Пріська з своєю безвісною нуждою, тії спірки? І громада скаже: що нам Пріська таке, у якій вона помочі стане, що ми розпинаємось за неї? Багато нас гибіє і так... Господи! як же без землі бути? Добре тим панам: у їх її не орано, не міряно, а в нас той невеличкий шматочок, а скільки то очей заздриться на його? Скільки рук тягнеться за нею? Кожному хочеться схопити, бо в землі – хліборобська сила!

А в панів земля. І чому господь бог так не дав, як у панів, – друге діло. Пани тільки знають панувати. Вони самі коло землі не ходять, її не роблять, другі за них топчуться коло неї. Чого ж воно так у світі? Нащо господь бог так дав, що кому землі і не треба – в нього землі несходиме, а в кого її жменя, на ту жмень сотня ротів роззявилася. Чи не зробити б цареві чи кому там такого: одібрати землю від того, хто коло неї сам не ходить, та й роздати б тому, хто у їй риється, – скільки б нужди з світу зникло, скільки б сліз обсушилося, достатку та щастя прибуло.

Кругом голова йшла у Пріські від тих думок, і всі вони сходилися з однією; що буде, коли в неї землю одберуть? Не знаючи, як її розгадати, вона ремствувала на людей, ремствувала і на Карпа: навіщо він повідав їй раніше про те? Ще, може, і не одберуть, а одберуть – то хоч би зразу одібрали: зразу б вона дізналася, що у неї немає землі. Уже б тоді і пригадувала, що їй робити, як їй бути. А от тепер – тільки мука тяжка, несподіване почуття нового горя... Ну, вже й життя! Краще темна могила, ніж таке життя! – казала вона, доходячи зо дня на день сільського сходу, виглядаючи, чи не йде хто кликати її.

Пройшов тиждень. Настав Новий рік. Що то їй новий рік принесе? Серце її непокоїно билось. На третій день нового року зранку забігав Карпо сказати, що після водосвяття збірка. «Може, й про вас будуть балакати. Виходьте після обіду», – додав.

«Чи йти, чи ні? – думала Пріська. – Піти, а коли не будуть за неї говорити, – чого, скажуть, прийшла? А не піти – рішати без неї. Коли б вона там була, все б яке слово за себе замовила».

Непокоїна і аж зелена, швендяла Пріська по хаті і не знала, що їй робити. Вона пригадувала всі сни, які тільки снилися їй за той час, коли вона почула ту прокляту звістку, – чи на добро вони, чи на лихо?.. Та й сни були, як і життя, – страшні та неодадні: всі покійні снилися їй, нове лихо верзлося... Що вони віщують, що пророкують? Не розгадає вона своєю головою, не прогляне зомлілою душею, наболілим серцем.

Прийшов день збору. Христя раніше і обід зварила, щоб не барити матері. Вона, дивлячись на неї, і сама журилася і не знала, чим би їй розвеселити матір. Пріська не обідала. Де вже та страва ітиме на душу, коли, може, з завтрашнього дня нічого буде кусати? Укинула Пріська ложку каші у рот; не пожувавши, ковтнула та й удавилася. З тим устала і з-за столу.

Крик і гвалт застала Пріська на майдані коло волості, де зібралась гроиада. Старшина, засідателі, писар, староста стояли на рундуці і мовчки позирали на море шапок, що колихалося по майдану. Люди сходилися у купи, гомоніли і знову розходились. Одні кричали: «Не хочемо так! чого така правда у світі?» Другі розмахували руками і голосно гукали: «Не буде по-вашому!» Кожен казав своє, і на майдані стояв такий гомін, що не розбереш, хто чого хоче, хто за кого говорить. Пріська, побачивши купку жінок, що стояли в стороні, повернула до їх. Тут були: Феська Лазорчишина, Килина Чопівна, Горпина Ткалева, Мар'я Бубирка – все то свої, знайомі.

– Здорові! – привіталася Пріська.

– Здорова. І ти, Прісько, прийшла подивитися? – спитала Мар'я Бубирка, огрядна, червонопикиа молодиця.

– Знайшла Диво, – сказала Пріська. – Уже мені, старій, на диво дивитися, коли б не було свого діла?

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию (<http://www.litres.ru/panas-mirniy-8596286/pov-ya/?lfrom=362673004>) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.